

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования Республики Тыва

Управление образования администрации Каа - Хемского района

МБОУ СОШ с.Бурен-Хем

СОГЛАСОВАНО

ЗУВР

Ооржак

/Ооржак О.Б./

УТВЕРЖДЕНО

Директор

Приказ № 2/3

от «31» августа 2023г.

/Бичекей А.А./

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Родной (тувинский) язык»
для обучающихся 10-го класса

Составила учитель родного
языка и литературы Буянды Г.Н.

ДОПЧУЗУ

1. Тайылбыр бижик.....	3
2. Эртемни шиңгээткенинге баш бурунгаар планнатынган түңнелдер.....	9
3. Эртемни шиңгээдип алганын үнелээринге негелделер.....	37
4. Өөредилге эртемниң утказы	51
5. Темалыг планнаашкын	66
6. Кичээлден дашкаар ажыл-чорудулганың чижек планы.....	105
7. Өөредилге программазын боттандыраарының байдалдары.....	112

1. ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүне дылы кылдыр доктааттынган (май 6, 2001). Амгы үеде «тыва болгаш орус дылдарның деңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарынга таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген «Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу боттанмышаан. Тыва дыл күрүнениң болгаш тус черлерниң эрге-чагырга органнарының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадыладыры), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органнарже соңгулдаларның дылы, официалдыг херектер эмгелээриниң, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер болгаш өөредилгениң, культураның дээш өске-даа адырларның дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Тыва улустуң төрөөн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандырат; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөредилге системазында кижизилдилгениң дылы; тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шиңгээдип алырынга өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдыышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдарының болгаш шинчилээриниң дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

10-11 класстарның «Төрөөн (тыва) дыл» деп чижек өөредилге программасы (улаштыр – Программа) Кол ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартынга дүүштүр тургустунган (улаштыр – КНӨ-нүң ӨФКС). Программаның өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөредилгениң аразында харылзаалыының принциви салдынган. Программада өөреникчилерниң чугаа чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнген: шын бижилгениң чаңчыл, мергежилдерин, медерелдиг номчулганы, аас чугааның утказын долузу-биле билип алырын, төрөөн дылынга хостуг, шын болгаш тода чугаалаарын

хевирлээри. Төрээн дылынга өөредилге уругларның ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрээн (тыва) дыл» эртеми кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырынга улуг ужур-дузалыг.

Программаны тургузарынга үндезин болган **нормативтер болгаш эрге-хоойлу баазазы:**

- ☐ 2012 чылдың декабрь 29-та үнген 273-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузу (п. 4, 14-кү кезээ);
- ☐ 2018 чылдың август 3-те үнген 317-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузунда 11 болгаш 14 кезектеринде өскерилгелер дугайында» Федералдыг хоойлу;
- ☐ Тыва Республиканың үндезин хоойлузу (Конституция, 5 кезээ)
- ☐ «Тыва Республикада дылдар дугайында» хоойлу (декабрь 31, 2003 ч., № 462 ДХ-I, өскерилгелерлиг: апрель 12, 2019 ч.).

Өөредилге программазының ниити тайылбыры

Программаны боттандыраарының **сорулгазы:** Кол ниити өөредилгениң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр «Төрээн (тыва) дыл» эртеминиң утказын шингээдири; баш бурунгаар планнаттыг бот-тускайлаң, предметтиг болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдерни өөреникчилерниң чедип алыры; харылзаажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртеминиң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтуг) компетенцияларны чедип алыры болгаш сайзырадыры.

Салдыг сорулгаларны шиитпирлээри-биле чорудар ажылдар:

- ☐ бодунуң тыва чонунга чоок хамаарылгалыын ханы медресеп билип чоруур, төрээн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, күрүне дылын болгаш өске-даа чоннарның дылдарын хүндүлөп чоруур; иштики сагыш- сеткили байлак, бот-медресели бедик Россия Федерациязынга болгаш төрээн Тывазынга бердинген, шынчы хамаатыны кижизидери;
- ☐ төрээн дылын кижиниң эртем болгаш өөредилгениң аңгы-аңгы адырларынга билиг чедип алырының кол аргазы болурун; ниитилелде мораль-этиктиг негелделерни, дылдың эстетиктиг үнелин медресеп билириниң база кол аргазы кылдыр билиндирери;
- ☐ аңгы-аңгы байдалдарда тыва дылга бодунуң бодалын хостуг илередип шыдаар

кылдыр сайзырадыры; кижилер-биле чугаалажыксаар, харылзаа тудар арга-шинээн улам мергежидер күзелдиг болурун хевирлээри;

□ тыва дылдың эртемниң адырларының болгаш тыва литературлуг дылдың кол-кол нормаларының дугайында билиглерин делгемчидери;

□ өөреникчилерниң идепкейлиг ажыглап турар болгаш потенциалдыг сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттынып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери;

□ аас болгаш бижимел чугаа культуразын, чугаа чорударының хевирлерин (номчууру, дыңнаары, чугаалаары, бижири) шингээдири;

□ чедип алган билиглерин, чаңчыл-мергежилдерин херек кырында амыдыралга ажыглаары;

□ интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы мөөрейлерге, төлевилелдерге болгаш өөредилге шинчилелдиг ажилдарны чорударынга херек арга- дуржулганы, мергежилдерни шингээттирери; өөреникчилерниң бот-идепкейлиг чоруун сайзырадыры.

Программа өөреникчилерниң харылзаажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтуг) компетенцияларын хевирлээринче угланган.

Харылзаажылга (коммуникативтиг) компетенциязы дээрге-ле чугаа чорудулгазының хевирлерин, аас болгаш бижимел чугааның үндезиннерин ыяк шингээди алганы; дылды ажыглаарының кол мергежил, чаңчылдарын назы-харының аайы-биле янзы-бүрү байдалдарга ажыглап билири болур. А кижиниң улус-биле харылзажып билири чугааның сорулгаларын тодарадып, чугааның байдалынга таарыштыр чугаалажырының эптиг аргаларын тып билиринден илерээр. Өөреникчиниң чугаалажып билириниң кайы хире хевирлеттингени ооң үежилери-биле азы улуг улус-биле чугаалажыксаар, кады чугаалажып турар кижизиниң бодалын дыңнап, ооң тус айтырыгга хамаарышкан туружун шын билип турарындан, чидиг айтырыгларга харыылап билиринден тодараттынар.

Дыл (дыл эртемниң) талазы-биле компетенциялар (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) өөреникчи бүрүзүнүн тус-тузунда дылдың тускай демдектер системазы (чаңгыс аайлап тургустунган дыл демдектериниң чүнү илередип турарын, оларның аразында харылзаалыын) болгаш ниитилел болуушкуну болуп, сайзырап, янзы-бүрү хүлээлгелерни күүседип чоруурун ыяк билип; тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шингээткенинден; сөс курлавырын

байытканындан, чугаазының грамматиктиг тургузуун экижиткенинден; дылдың кол кезектерин болгаш өзек билиглерин, дыл болуушкуннарын сайгарып; лингвистиктиг словарьларның аңгы-аңгы хевирлерин ажыглап билиринден хевирлеттинер.

Культура талазы-биле компетенция (*культура-төөгү, шажын- чүдүлге, ёзу-чаңчылдар талазы-биле айтырыгларны ыяк билири*) өөреникчилерниң төрөөн дылды тыва чоннуң национал культуразының илереттинер бир хевири кылдыр медресеп билири; дылдың чоннуң төөгүзү- биле харылзаалыын ыяк билири. Тыва дылдың өске дылдардан онзаланып турар талаларын, тыва чугааның аянын, өске чоннар-биле харылзашпышаан, оларның национал культуразы, төөгүзү-биле холбашкан чүүлдерин билип алыры. Тыва национал культура база ооң-биле холбашкан терминологияны, лексиктиг курлавырны эки билип, культурага хамаарышкан сөстөрнүнүтказын шын тайылбырлап билири болур.

Программада өөреникчилерниң коммуникативтиг, дыл (дыл эртемнин), культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга уjur-дузалыг **нш** **уткалыг шугумну** айыткан:

☐ коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

☐ дыл болгаш дыл эртемнин талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

☐ культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырыптурар утказы.

Бирги уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы» деп бөлүктө кирип турар «Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры», «Чугаа чорудулгазы», «Чугаа культуразы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерде илереттинген.

Ийиги уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш ооң кезиктеринин ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Дыл дугайында эртемнин кезектери» деп бөлүктөр кирип турар.

Үшкү уткалыг шугумда төрөөн дылдың тыва чоннуң төөгүзү болгаш уран чүүлү-биле, чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразы- биле база Россияның өске чоннарының дыл болгаш культура талазы-биле сырый харылзаалыын көргүскен, тыва дылдың өске кезектери-биле чергелештир өөредир «Дыл болгаш культура» деп кезээ кирген. Ону тыва дылдың шупту кезектери-биле чергелештир кириштирип өөредир.

Программада материалды чүглө билиг кылдыр эвес, а ону амыдыралга чогулгалыг ажыглаарын билиндирери-биле *харылзажыр ажыл- чорудулгалыг (коммуникативно-деятельностный) арганы* ажыглаары көрдүнгөн. Курста харылзажылганың мергежилдерин сайзырадырынче болгаш өөредилгениң эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдеринче кичээнгейни күштелдирген. Ол дээрге тыва дылда чедип алганы билиглерни, арга-мергежилдерни амыдыралдың кандыг-даа айтырыгларын шиитпирлээрде ажыглап болур чугула байдалдарның тургустунганы болур. Төрээн тыва дылын өөредип тура, чугаага ажыглаар дыл аргаларын шилиир, чүвени шын угаап бодаар, бодалын чиге илередир арга-шинээн сорулгалыг сайзырадыры чугула. Өөреникчилерниң чугаа чорудулгазының улам ыңай сайзыралы тыва дылдың чурумчуткан тургузуунун дугайында, чугааны байдалга дүүштүр ажыглаар дылдың онзагайларының дугайында билиглеринге үндөзүлөтүнгөн. «Төрээн (тыва) дыл» эртеминде өөредиглер дыл болуушкуннарын сайгарып көөр арга-мергежилдерни сайзырадыр, укарга-мергежилдерни бөлүктээр, чугаа культуразын сайзырадып кижизидер, номчулганың янзы-бүрү хевирлерин база медээ дилээр янзы-бүрү аргаларны ажыглаар, сөзүглелдерни эде тургузар, литературлуг дылдың нормаларын сагыыр дээн ышкаш өске-даа чаңчылдарны хевирлээринче угландырган.

Эртемниң өөредилге планында туружу

Өөредилге планында «Төрээн (тыва) дыл» эртемин өөредиринге 5-9 класстарга 340 шак (чылда класс бүрүзүнге 68 шак) көрдүнгөн.

Өөредилге планында өөредилге харылзааларының киржикчилериниң шилип алыр кезээнде көрдүнгөн шактарның дузазы-биле өөредилге чери боду ук эртемге шактарны көвүдөдип алыр эргелиг.

2. ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНГЕ БАШ БУРУНГААР ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЕЛДЕР

«Төрээн (тыва) дыл» эртемин шиңгээткениниң түңнелдери үш кол бөлүк кылдыр демдеглеттинген: бот-тускайлаң, эртем харылзаалыг (метапредметтиг) болгаш эртем талазы-биле (предметтиг) түңнелдер.

Бот-тускайлаң түңнелдерге уругларның бот-башкартынып (боттут туружун хевирлээр, бодун кым мен дээрзин билири, бодун хүндүлээри, үнелээри), чүгө өөренип турарының утказын (өөредилге ажыл- чорудулгазынга болгаш сонургалдыг болурунга

хамаарыштыр), мораль- этиктиг нормаларны (бодунуң мөзү-бүдүжүңгө хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр, үнелээр) күүседип билири хамааржыр. Оларны тодаргайлаарга,мындыг:

□ россияжи хамааты демнежилге деп билигний утказын билип, аңаа дүүштүр бодун хевирлээри: төрөөн чуртунга ынак, ол дээш сагыш човаары, хөй аймак чоннуг Тываның болгаш Россияның чонунуң төөгүлүг эрткен болгаш амгы оруун хүндүлээри, оларның салым-чолунга хамаарылгалыын, Ада-чуртунуң мурнунга харысалгалыг болурун угаап билири;

□ бодунуң кайы аймакка хамаарылгалыын, чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүн, дылын, культуразын билири; Тываның, Россияның чоннарының болгаш кижини төрөлгөтөнниң культурлуг өнчүзүнүн үндезиннерин билири;

□ төрөөн тыва дылынга чүве билип алырынга сундулуг, бодун сайзырадырынга болгаш билиин бедидеринге сонугалдыг болуру; өөреникчилерниң боттарының сонугалының болгаш билииниң деңгелиниң аайы-биле келир үедө мергежилин медреселдиг шилип алырынга белен болуру;

□ кижиниң болгаш ниитилелдин амыдыралынга өг-бүлениң ужур- дуказын медресеп билири; өг-бүлениң амыдыралының ыдыктыг чүүлдерин бодунга сиңирип, чоок кижилерин хүндүлөп, олар дээш сагыш човап билири; өске кижини, ооң бодалын, делегей көрүүшкүнүн, культуразын, дылын, чүдүлгезин болгаш боттуг туружун хүндүлээри;

□ назы-хар аайы-биле школаның бот-башкарылгалыг ажил-херээнге болгаш хөй- ниити ажылынга киржири; төрөөн дылга тураскааткан хемчеглерге, класстан дашкаар ажилдарны чорударынга киржири;

□ тыва дылга сөзүглелдер дамчыштыр өөредилгеге болгаш күш- ажилга харысалгалыг болурун хевирлээри, кадык болгаш айыыл чок амыдыралды шилип алыры; бодунга болгаш өске кижилерниң амы-тынынга, кадыкшылынга айыыл тургузуп турар берге байдалдарда, айыылды болдурбазының дүрүмнерин шингээдири;

□ Россияның болгаш делегейниң чоннарының уран чүүлүн болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазын дамчыштыр эстетиктиг мээ-медреселин сайзырадыры, чараш чүүлдү шингээдири (аңгы-аңгы чоннарның ёзу- чаңчылдарын илереткен чечен чогаалдарны сайгарары, кижиниң иштики делегейиниң чаражын тодарадыры, чогаалдарны номчуксаары, чуруктарны көрүксээри дээш о.ө);

□ экологтуг культураның үндезиннерин хевирлээри (бойдушту шинчилээри, көдээ

ажыл-агыйны билири, бойдушту уран-чечен чуруп көргүзери, аян-чорук кылыры, бойдушту камгалаары).

Эртем харылзаалыг түңнелдерге өөреникчилерниң шупту эртемнерге ажыглап болур кылдыр шингээди алганы билиглер болгаш өөредилгениң бүгү талалыг: *башкарылгалыг* (ажыл-чорудулгазын боду башкаар, хайгаараар, эдер, идепкейлиг болур, бот тускайлаң ажылдаар), *харылзаажылга чорудар/коммуникативтиг* (чугааны чорудуп, кады ажылдаарынга херек чаңчыл-мергежилдерни билир), *угаап шингээдирииниң* (ниити өөредиглиг, ооң иштинде сайгарар, деңнээр, түңнээр, бөлүктээр, чидиг айтырыгны тургузар болгаш ону шиитпирлээр дээн ышкаш) кылдыныглары кирип турар.

Өөредилгениң башкарылгалыг бугу талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- ☐ амгы үеде болгаш планнап турары өөредилгениң түңнелдерин сайгарар;
- ☐ чугула айтырыгны шиитпирлээр тайылбырны идип үндүрер, эртем талазы-биле даап бодаашкынын хевирлеп тургузар, төнчү түңнелди баш бурунгаар даап бодаар;
- ☐ бир-ле чидиг айтырыгга болгаш ооң болдунар аргаларынга үндезилээн ажыл-чорудулганың сорулгазын салыр;
- ☐ ажыл-чорудулганың кол сорулгаларын чедип алыры-биле кылып чорудар ажылдарны тургузуп билир;
- ☐ сорулгаларны чедип алырда, херек өөредиглиг болгаш угаап шингээдир ажылдары күүседир, оларны канчаар күүседириниң оруктарын тывары-биле эргежок чугула кылдыныгларны тодарадыр;
- ☐ өөредиглиг болгаш угаап шингээдир чүүлдерни бадыткаар болгаш боттандыраары-биле эң-не дээштиг шиитпирлиг аргаларны шилиир;
- ☐ сүмелээн вариантылардан шилип болгаш сорулганы шиитпирлээр аргаларны/сорулгаларны чедип алыр дээш, боду аргаларны/аңаа ажыглап болур курлавырларны тывар;
- ☐ чидиг айтырыгны (төлевилел кылырда, шинчилелдер чорударда) шиитпирлээр планны тургузар;
- ☐ сорулганы чедип алырынга шаптыктап турар бергелерни тодарадырболгаш ону чайладыр аргаларны тывар;
- ☐ бодунуң хууда өөредилге траекториязын (угаан, күш-шыдал, мөзү- бүдүш талазы-биле кижиниң сайзыралын, сонуургалын, чүнү кылып шыдаарын барымдаалаан

өөредилгениң бот-тускайлаң оруун) планнаарболгаш эде тургузар;

☐ удуртукчу башкызы болгаш эш-өөрү-биле планнап турар түңнелдерин болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын үнелээриниң негелделеринкады тодарадыр;

☐ ажыл-чорудулгазын үнелээр аргаларны ылгап шилиир, сүмелеп турары байдалдар болгаш негелделер аайы-биле ажыл-чорудулгазынга бот - хайгааралды чорудар;

☐ чедип алган түңнелдериниң болгаш кылган ажылдың үнелел-тайылбырын база ооң төнчүзүндө улам эки чедишкинниг болурунуңаргаларын сүмелээр;

☐ бодунуң кылдыныгларын сорулга-биле дүүштүрер, херек болза, боду частырыгларын эдер.

☐ өөредилгениң сорулгаларын чедип алыр дээш, чорудар ажылдарга негелделерни шын тургузар; тааржыр аргаларны сайгарып болгаш бадыткап билир;

☐ тургустунган үнелелдер болгаш бот-үнелелдин негелделерин хостуг ажыглаар;ажыл-чорудулгазының сорулгазынга дүүштүр тургустунган болгаш/азы бодунуң тургузуп алганы негелделериниң аайы-биле кылган чүүлдерни түңнээр;

☐ бодунуң чедишкинниг азы чедишкин чок болганының чылдагааннарын тодарадыр; чедишкин чок болган таварылгада ол байдалдан уштунар аргаларны дилеп тывар.

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

☐ боду өөредилгениң сорулгаларын тодарадыр, сорулга чедип алыры- биле кылып чорудар чаа ажылдарны өөредилгеге болгаш угаап шиңгээдир ажыл-чорудулгага тургузар;

☐ сорулганы чедип алыр оруктарны (аргаларны) боду планнап тывар;

☐ бодунуң кылып чорудуп турар ажылын планнаттырган түңнелдер- биле дүүштүрер, бодунуң ажыл-чорудулгазынга хынамчалыг болур, салдырган негелделерниң болгаш тургустунуп келген байдалдың аайы-биле кылдыныгларның аргаларын тодарадыр, херек болза, эде тургузар;

☐ бодунуң өөредилге талазы-биле түңнелдерин чедип ап турар үеде бодунуң ажыл-чорудулгазын хайгаараар, тургустунган байдалдар болгаш негелделер аайы-биле чүвени канчаар кылырының аргаларын тодарадыр, байдалдың өскерилгени-биле бодунуң кылдыныгларын өскертип билир;

☐ бот-хайгаарал, бот-үнелелдин, шиитпир хүлээп алырының болгаш өөредиглиг

база угаап шиңгээдир ажыл-чорудулганың медреселдиг шилилгезин боттандыраарының үндезиннерин шиңгээдиң алыр.

Өөредилгениң угаап шиңгээдириниңбиги талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:чүвөлери болгаш болуушкуннарны кайы-бир демдээниң аайы-билебөлүктээр, деңнээр, түңнээр; ийи азы оон-даа хөй чүвөлериң болгаш болуушкуннарның ниити ылгавырлыг демдектерин ылгаар болгаш оларның дөмейлешкек чүүлдерин тайылбырлаар;

☐ чүвөлери болгаш болуушкуннарны бир-ле дөмейлешкек демдээниң аайы-биле деңневишаан, угаап боданыышкынын илередир;

☐ сайгарылганы янзы-бүрү талаларындан кылбышаан, бодунуң барымдааларының шиитпирин бадыткаар;

☐ сөзүглелден хереглеттинип турар (сорулгазының аайы-биле) медээни тывар;

☐ сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарының уг-шиин сайгарар, утказын долузу-биле билип турар, сөзүглелдиң тургузуун билир;

☐ сөзүглелде чуруп көргүскөн болуушкуннарның, кылдыныгларның аразында харылзаалыын тодарадыр;

☐ сөзүглелде кол бодалды кысказы-биле дамчыдар;

☐ сөзүглелдиң утказын болгаш хевирин сайгарылгалыг түңнээр;

☐ бойдуска хамаарылгазын чогаадыгларга илередир;

☐ чугула херек сөстери тодарадыр;

☐ электроннуг хевирде сөзүглелдерни, тыва дылдың словарьларын болгаш тайылбырлыг номнарны ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

☐ билиглерни тодарадыр, түңнелдерни тургузар, дөмейлешкек чүүлдерни айтыр, бөлүктээр, оларны бөлүктээриниң үндезиннерин болгаш негелделернин боду тывар, янзы-бүрү харылзааларның чылдагааннарын тодарадыр, харылзаалыг угаап боданыышкынны болгаш түңнелдерни кылыр;

☐ өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир сорулганы чедип алыр аргаларга демдектер болгаш символдарны, таблицалар болгаш схемаларны ажыглап, тургузуп болгаш эде тургузуп билир;

☐ словарьлар болгаш өске-даа медээ тывар чүүлдерни идепкейлиг ажыглаарының

культуразын шиңгээдин алыр сонуургалын сайзырадыр.

Өөредилгениң харылзажылга чорударбиги

талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- ☐ чугаалажып турар кижизиниң үзел-бодалын, бадыткалдарын, даянып турар барымдааларын, даап бодаашкыннарын ылгап, ооң туружун хүлээп ап шыдаар;
- ☐ бодунуң үзел-бодалын шын болгаш үндезинниг кылдыр бадыткаар;
- ☐ дискуссияга (маргылдаалыг чугаага) ниити кол бодалды ылгаар;
- ☐ бөлүккө өөредилгениң харылзааларын тургузар (ниити сорулгаларны тодарадыр, кылыр ажылды хуваар, бот-боттары-биле дургуржуп шыдаар дээш оон-даа өске);
- ☐ бөлүктүң мурнунга салдыган сорулганы шиитпирлээри-биле сайгарар негелделер болгаш айтырыгларны дургуржуп ап шыдаар;
- ☐ бодунуң кылып чорудар ажылын аас болгаш бижимел хевирге таныштырар;
- ☐ чүвени шын чугаалаар болгаш дискуссияга киржип билир;
- ☐ чугаа үезинде кады чугаалажып турар кижизи-биле сүмележиپ шиитпирни үндүрер;
- ☐ өөредилгениң болгаш практиканың айтырыгларын шиитпирлээри- биле информастыг курлавырларны сорулга аайы-биле медээ-харылзажылга аргаларын ажыглап дилээр болгаш ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- ☐ эш-өөрү азы башкызы-биле демнежип ажыл-чорудулганы организастан билир; боду чааскаан болгаш бөлүк иштинге ажылдаар;
- ☐ маргылдаалыг айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип, туружун бадыткаар;
- ☐ харылзажылганың сорулгаларын (бодунуң сагыш-сеткилин, бодалдарын илередип, ажыл-чорудулганы планнаар дээш о.ө.) чедип алыры- биле янзы-бүрү дыл аргаларын медреселдиг ажыглаар.

Эртем талазы-биле (предметтиг) тигнелдерже тыва дылдың кол үндезин билиглери, ук эртемге чаа билиг чедип алырының болгаш ону ажыглаарының дуржулгазы кирип турар.

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

☐ монологтун янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодаанышкын болгаш оларны холуй) чугааның аңгы-аңгы байдалдарында ажыглаар; диалогтун янзы-бүрү хевирлерин (айтырар-харыылаар, сонуургалын оттуруп чугаалажыр, бодал солчур) эш-өөрү, танывазы кижилер база өске аймак сөөк улус-биле амыдыралчы болгаш ажил-агыйжы чугаа үезинде ажыглаар;

☐ чугаа үезинде тыва болгаш ниити чугаа культуразының негелделерин сагыыр;

☐ монолог болгаш диалогтун чижектеринге чугааның сорулга болгаш байдалынга дүүштүр ажыглаттынып турарынга үнелелди бээр;

☐ төрөөн дылынга бодалын, сагыш-сеткилин хостуг илередири-биле чугаага грамматиктиг хевирлерни шын ажыглаар;

☐ чугааның чедимчелиг азы чедимче чок болганын медресеп билир болгаш ону тайылбырлаары;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

☐ бодунуң үежилериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылыр;

☐ кылган төлевилел азы реферадын улус мурнунга таныштырар, чидиг айтырыгларны шиитпирлежиринге киржир, бодунуң туружун бадыткаар;

☐ бодунуң улус-биле чугаалажып шыдавайн баарының кол чылдагааннарын билир болгаш оларны тайылбырлаар.

Чугаа чорудулгазы

Дыңнаары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

☐ дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин ажыглаар (дыңнааны сөзүглелдин азы дыңнаан чүүлүнүң кол утказын билир, херек медээни ылгаар);

☐ дыңнааны сөзүглелдин утказын кыскалады азы долузу-биле чугаалап дамчыдар;

☐ дыңнааны эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал сөзүглелдериниң темазын, ында кол бодалды тайылбырлап шыдаар, ында кол болгаш немелде медээни ылгаар; *Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:*

☐ аас чугааны сайгарып, тайылбырлап билир.

Номчууру

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- схемада айыткан медээни харылзаалыг сөзүглел кылдыр дамчыдар;
- өөредиглиг болгаш тайылбырлыг номнар база радио-, теледамчыдылгалар, солун-сеткүүлдү үндезин кылдыр алган материалдар, Интернет четкизинин курлавырлары-биле ажылдаар аргаларны ажыглаар; кайы-бир темага хамаарышкан материалды чыыр болгаш чаңгыс аайлаар, тып алганы медээни (сорулга чедип алыры-биле кылып чорудар ажылынга дүүштүр) сайгарар болгаш ону тайылбырлаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- сөзүглелде тодаргай болгаш элдээрткен медээниң кандыг стильге болгаш жанрга хамааржырын билир, сайгарар, үнелээр;
- янзы-бүрү үндезин-барымдаалардан (эртем-өөредиглиг болгаш официалдыг албан-херек сөзүглелдери, радио-, теледамчыдылгалар, солун-сеткүүл, электроннуг шыгжамырларны үндезин кылдыр алган медээлер) херек материалды аңгылап тывар;
- бодунуң моон ыңай сайзыралыга номчулганың болгаш төрөөн чогаалды өөренириниң ужур-дузанын медеп билир; бодун база долгандыр турар делегейниң дугайында билip алыр дээш, үргүлчү бир-ле чүвени номчуксаар;

Чугаалаары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- аңгы-аңгы социал амыдырал, культура, мөзү-бүдүш, дыл дугайында темаларыга дыңнадыг азы улуг эвес илеткелди кылыр, бир болуушкун азы төөгүнү чугаалаар, дискуссияга киржир;
- чугаа үезинде херек кырында амгы тыва литературлуг дылдың шын адалга болгаш лексиктиг, грамматиктиг нормаларын сагыыр;
- лексика болгаш фразеологияны стиль талазы-биле шын ажыглаар; чугаа этикедин билir болгаш ону сагыыр;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- аас-биле аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга монолог азы диалогту тургузар;

Бижири

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- аа азы херек медээлерни дамчыдары-биле аңгы-аңгы темаларга бижимел монологтарны тургузар;
- дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң уткаын (долузу-биле, кызырып, херек чүүлүн ушта бижип) эдертиг, тезис, план хевирлеринге шын дамчыдар;

□ бижимел чугаага амгы тыва литературлуг дылдың лексиктиг, грамматиктиг, орфографтыг болгаш пунктуастыг нормаларын херек кырындасагыыр;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

□ *аңгы-аңгы темаларга рефераттарны, дыңнадыгларны бижиир;*

□ *үнелелдерни, аннотацияларны, чугаалаар чүвезиниң тезистерин, конспектилерни тургузар.*

Чугаа культуразы

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

□ аас болгаш бижимел чугаага тыва литературлуг дылдың шын адалга, лексика, грамматика, стилистика талазы-биле, орфографтыг, пунктуастыг нормаларын сагыыр;

□ тыва литературлуг дылдың нормаларының дугайында медээни алыры-биле тыва дылдың словарьларын (тайылбыр, фразеологтук, орфографтыг, тыва-орус, орус-тыва очулга дээш о.ө.) ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

□ *дылдың нормаларын эки билир болгаш ону хажытпас, бүгү кижини төрелгетенин дылда илереттинип турар эң-не үнелиг, ыдыктыг чүүлдерин билир.*

Сөзүглел

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

□ боду аңгы-аңгы хевирлерге, стильдерге, жанрларга харылзаалыг сөзүглелдин негелделеринге дүүштүр сөзүглелди тургузар болгаш эдилгелерни кылып шыдаар;

□ аңгы-аңгы хевирлерниң сөзүглелдериниң (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) утказын шын билип алыр, дамчыдар болгаш тайылбырлаар;

□ тема, сорулга, кол бодал, чугула болгаш чугула эвес медээ, чугааның хевирлериниң (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) кайызынга хамаарышканының, дылдың ажыглалының аайы-биле кайы хевирде (аас чугаа, чечен чогаал дылы, албан-херек, эртем, публицистика стильдери) ажыглаттынганының талазы-биле сөзүглелди сайгарар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

□ *аас болгаш бижимел хевирлерге өөредилге-эртем сөзүглелдерин тургузар, оларның онзагайынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглаар;*

□ *сөзүглелдин темазын, кол бодалын, ында көдүргөн айтырыгларны тодарадып база эстетиктиг талаларын – чараш чүүлдерни эскерип сайгарар.*

Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- ☐ сөзүглелдин стильдерин (чугаа, эртем, публицистика, албан-херек болгаш чечен чогаал) ылгаар;
- ☐ чугаалажылганың негелделеринге (*сөстөрни, домактарны чугаага дүүштүр ажыглаары, шын, тода, бүзүрелдиг чугаалаары, чугаа культуразын сагыыры дээш о.ө.*) болгаш ажыглаан лексиканың чугааныңшынныынга дүгжүп турарының талазы-биле өске улустуң болгаш бодунуң чугаалаан чүүлүн үнелээр;
- ☐ чугаа частырыгларын эдер, сөзүглелди хоюглап эде тургузар;
- ☐ өөредиглиг болгаш эртем темазынга улуг эвес дыңнадыгны азы илеткелди чаңгыс классчыларының мурнунга чугаалаар;
- ☐ амгы тыва литературлуг дылдың нормаларын болгаш чугаа этикедин сагып, аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның (илеткел, дискуссия, репортаж, интервью, статья, рецензия дээш о.ө.) сөзүглелдерин тургузар болгаш эде бижиир;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- ☐ *чугаа, эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стилиниң сөзүглелдерин оларның лексиктиг, морфологтуг, синтаксистиг аргаларны ажыглаар онзагайларының талазы-биле аңгылаар болгаш сайгарар;*
- ☐ *үежилериниң мурнунга хуралдың шиитпирин азы агитациялаан, хөглеткен, бадыткаан уткалыг чүвени дамчыдып чугаалаар;*
- ☐ *тыва дылды хүн бүрүде харылзажылгага болгаш кандыг-даа чүүлдүң чарааш эстетиктиг талалырын эскерип көргүзеринге ажыглаар.*

Дыл болгаш культура

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- ☐ тыва чоннуң төөгүзү болгаш культуразының дугайында сөзүглелдерден тыва национал культура дугайында медээни дамчыдып турар сөстүң уткасын дылдың кезиктеринден (үн, морфемалар, сөс, сөс каттыжыышкыны, быжыг сөс каттыжыышкыны, домактан) тодарадыр;
- ☐ хүн бүрүде тыва чугаа этикединиң дүрүмнерин амыдыралга ажыглаар;
- ☐ шаг төөгүдөн тургустунуп келген болгаш салгалдан салгалче дамчып чоруур тыва чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил ыдыктарын (үнелиг чүүлдерин) көргүзүп чоруур тыва чечен чогаалдарны тайылбырлаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

☐ *тыва дылдың чоннуң культура болгаш төөгүзү-биле сырый харылзаалыын тайылбырлаар;*

☐ *тыва чоннуң литературлуг өнчүзүн өөренип, сайгарып тура, ооң дылының уран-чеченин, тыва улустуң аажы-чаңы, амыдыралының эстетиктиг чараш талалырын көргүзүп шыдаарын медеп билир.*

Дыл дугайында ниити билиглер

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

☐ тыва дылдың кол хүлээлгелерин тайылбырлаар;

☐ тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың кайы дыл бөлүүнге хамааржырын тодарадыр;

☐ амгы литературлуг тыва дылды диалектилер, кара чугаа, дылдың мергежил аайы-биле янзыларындан, жаргоннардан ылгаар болгаш оларның ылгалдарын тайылбырлаар;

☐ дылдың кол чурумалдыг аргаларының ажыглалын, сөзүглелге ужур-дузанын үнелеп билир;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

☐ *түрк дылдар болгаш тыва дыл талазы-биле эртемденнерниң тыва дылдың сайзыралынга киирген үлүг-хуузун тайылбырлаар.*

Дыл дугайында эртемниң кезектери

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

☐ дылдың кезиктерин (үн, морфемалар, сөс, сөс каттыжышкыны, быжыг сөс каттыжышкыны, бөдүүн домак, нарын домак) ылгаар болгаш тайылбырлаар;

☐ идепкейлиг (хүн бүрүдө чугаада ажыглап турар) болгаш потенциалдыг (бодунуң билбези, ынчалза-даа уткасын даап бодап билип турары сөстөр) сөс курлавырын ажыглаар;

☐ тыва дылдың чугаа үннерин демдектериниң аайы-биле бөлүктөп аңгылаар; а сөстөрни үн тургузуунуң аайы-биле сайгарар;

☐ алфавитти словарьлардан медээ дилеп-тыварынга ажыглаар;

☐ сөстүң (фонетиктиг, морфемниг, сөстүң чогаадылганын, лексиктиг, морфологтуг), сөс каттыжышкыны болгаш домактың синтаксистиг, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле сайгарылганын кылыр;

☐ морфемеларны таныыр; сөстү утка, грамматика болгаш ооң тургустунганының аайы-биле кезиктерге чарып сайгарар; сөстүң лексиктиг уткасын ооң тургузуунга даянып

тодаргайлаар;

☐ домакта логиктиг ударениени – чугула, кичээнгей салган сөстү ылгап, ону күштүг аян-биле адап турарын хайгаараар;

☐ сөстү болгаш ооң хевирлериниң (сылдыс – сылдыстыг, сылдыска) утказын ылгаар;

☐ сөстүң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;

☐ синтаксистиң кол кезиктерин (сөс каттыжышкыны, домак, сөзүглел) танып билир;

☐ сөс каттыжышкыны (хостуг, быжыг) болгаш домактың аңгы- аңгы хевирлерин (медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы) сайгарар, оларның холбааларын айтыр;

☐ домактың чугула болгаш ийиги черге кезигүннерин таныыр, оларны тодарадыр;

☐ бөдүүн болгаш нарын, нарынчттынган домактарны танып билир;

☐ домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;

☐ сөстерни шын бижиирде фонетиктиг, морфемниг болгаш сөс чогаадыр, морфологтуг сайгарылгаларга даяныр;

☐ домакта бижик демдектериниң чүгө салдынганын тайылбырлап билир;

☐ тыва дылдың словарьларын ажыглаар;

☐ херек кырында өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларны ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

☐ *төрээн тыва дылының дугайында эртемге үндөзилээн билиглерин чаңгыс аайлаар; ооң кезектериниң болгаш кезиктериниң харылзаалыгын медресеп билир;*

☐ *бодунуң оон ыңай ажыл-чорудулгазынга дыл эртеминиң кол баазалыг билиглерин, кезиктерин болгаш тыва дылдың (чугаа кезектериниң) грамматиктиг хевирлерин ажыглаар;*

☐ *кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлерин (залог, вид)таныыр;*

— *бижимел чугаага нарын синтаксистиг конструкцияларны ажыглаар.*

Эртем талазы-биле (предметтиг) тодаргай туңгелдер

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзаажыры

— аас болгаш бижимел чугааны, диалог болгаш монологту ылгаар;

- бодунуң чугаазын чогаадыглар бижип сайзырадыр (тоожуушкун, угаап боданыышкын);
- аас-биле диалогту тургузар: айтырыг-харыы тургузары, бир кижини (улусту) чугааже хаара тудар, кандыг-бир темага бодалын солчур;
- монологту тургузар: тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын;
- аңгы-аңгы байдалдарда (албан ёзулуг азы хостуг: эш-өөрү, чоокулузу-биле) харылзажылга үезинде чугаа нормаларын сагыыр;

Фонетика болгаш орфоэпия

- «фонетика» болгаш «орфоэпия» деп терминнерни тодарадыр;
- үннүң утка ылгаар шынарларын тайылбырлаар;
- транскрипцияның тускай демдектериниң дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижиириниң онзагайларын тайылбырлаар, сөстүң транскрипциязын бижиир болгаш фонетиктиг сайгарылгазын кылыр;
- ажык үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: кыска, узун, өк-биле адаар; артыы одуругнуң кадыг, мурнуу одуругнуң чымчак; эрин-биле адаар, эрин-биле адавас;
- ажык эвес үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: ыткыр, дүлей; күштүг, кошкак, эң кошкак (аяар) үннерни
- аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны тайылбырлаар;
- сөстүң үн, үжүүн тодарадып сайгарар;
- ажык үннерниң аяннажылгазын тайылбырлаар, чижектерге көргүзер;
- бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында шын адалганың нормаларын сагып азы сагывайн турарын эскерип тайылбырлаар;

Графика

- алфавиттиң ужур-дузазын чугаалаар;
- тыва бижиктиң төөгүзүн тайылбырлаар;
- латинчиткен тыва алфавит биле кирилл алфавидинге үндезилээл алфавиттиң ылгалын чугаалаар;
- ниитилел амыдыралынга бижиктиң ужур-дузазын тайылбырлаар;

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы

- морфемика (сөстүң уткалыг кезектери) болгаш сөс чогаадылгазының дыл

эртеминиң бир кезээ болурун тодарадыр;

- сөстүң тургузуун тодарадыр, морфемаларны тывар: сөстүң дазылы, кожумактар, дөс (укталган, укталбаан);

- кожумактар хевирлерин (өскертилге, чогаадылга, хевир) ылгаар;

- сөстүң морфемниг сайгарылгазын кылыр;

- сөстүң дазылында дүлөй ажык эвес үннүң ыткыр ажык эвес үн-биле солчу бээрин херек кырында ажыглаар;

- сөс чогаадылганың кол аргаларын тодарадыр;

- аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречие чогаадылга кожумактарының дузазы-биле тургузар;

- өскертилге кожумактарын (чүве адының падеж, сан, хамаарылга, кылыг сөзүнүн сан, арын, үе) тодарадыр;

- хевир өскертир кожумактарны (чүве адының бичеледир, чассыдар хевири, демдек адының чадалары, кылыг сөзүнүн болбас болгаш немелде утка илередир хевирлериниң) тодарадыр болгаш ылгаар:

- *-лыг, -зыг, -кыр, -кы* деп кожумактарның болгаш ооң фонетиктиг вариантыларының демдек ады тургузарынга ажыглаарын тайылбырлаар;

- сөстүң дөзүн шыяр;

- сөстүң дөзүн тодарадыр: укталган, укталбаан;

Лексикология болгаш фразеология

- лексикологияның кол билиглерин тодарадыр;

- кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур- дузазын билер;

- чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни, сөстүң дорт болгаш доора уткаларын ылгаар болгаш сөзүглелден тывар;

- синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзыларын сөзүглелден тывар, бердинген сөстөрниң синонимнер, антонимнер, омонимнерин тывар, оларны чугаага ажыглаар;

- кол демдектериниң аайы-биле быжыг сөс каттыжышкынын таныыр, сөзүглелден тывар, синонимниг одуруг тургузарынга ажыглаар, утказын тайылбырлаар;

- чугаадан табу сөстөрнү чайладыр, оларны эвфемизмнер-биле солтуур;

Морфология. Чүве ады. Демдек ады

- морфологияның кол билиглерин тодарадыр;
- грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң аайы-биле тускай чугаа кезектерин таныыр (чүве ады, демдек ады, сан ады, кылыг сөзү);
- дузалал чугаа кезектерин таныыр;
- чүве адының грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң (сан, падеж, хамаарылга хевири) аайы-биле; демдек адының утказының болгаш морфологтуг демдектериниң (шынарның демдек адының чадалары) аайы-биле тодардыр;
- тодаргай болгаш туугай чүве аттарын, хуу болгаш ниити чүвеаттарын тодардыр;
- чүве адының бичеледир, чассыдар хевирлерин тургузар;
- чүве адын саннарга, падежтерге, арыннарга өскерттир;
- чүве адының синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр;
- чүве адының кылыг сөзү-биле холбаалыын тайылбырлаар;
- домакка чүве адының доора падежтериниң кожумактарын шынажыглаар;
- адаарының падежинде чүве адын адалга кылдыр ажыглаар, домаккакол сөс болурун билер;
- тургузуунуң аайы-биле бөдүүн, нарын (дефистеп, тудуштур, аңгыкылдыр бижиир) чүве аттарын ылгаар;
- чүве адындан демдек адын тургузар;
- укталган, укталбаан демдек аттарын; шынарның, хамаарылганыңдемдек аттарын тодарадыр болгаш чугаага ажыглаар;
- шынарның демдек адының чадаларын (өйүнде, кошкадыр, күштелдирер), оларның уткаларын тодарадыр;
- *-лыг, -зыг, -кыр, -кы* деп кожумактар болгаш оларның фонетиктиг вариантылары-биле демдек аттарын тургузар;
- сан адын морфологтуг демдектериниң аайы-биле тодарадыр;
- тургузуунуң аайы-биле бөдүүн, нарын, каттышкан сан аттарын; утказының аайы-биле түң болгаш дугаар сан аттарын; чыырының, үүрмектээриниң, аңгылаарының,

чоокшуладырының сан аттарын ылгаар, шын адаар болгаш бижиир;

- тыва дылда хемчег илередир сөстөрни шын ажыглаар;

- сан адының нарын сөстөр болгаш фразеологизмнер тургузарынга ужур-дузанын тайылбырлаар, сан адының киржилгези-биле нарын сөстөр болгаш фразеологизмнерни тургузар;

- чүве ады, демдек ады, сан адының синтаксистиг хүлээлгелеринтодарадыр;

- аттыг чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- *сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылгазынга алган билиглеринхерек кырында ажыглаар;*

- *фонетика болгаш шын адалга талазы-биле чедип алган билиглеринболгаш мергежилдерин чугаага херек кырында ажыглаар;*

- *морфология талазы-биле чедип алган билиглерин болгаш мергежилдерин шын бижилгеге ажыглаар;*

- *аттыг чугаа кезектериниң синтаксистиг хүлээлгелерин башкының дузазы-биле тодарадыр.*

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

- төрөл дылдар дугайында тайылбырлаар;

- дириг болгаш өлүг дылдарның ылгалын тайылбырлаар;

- түрк дылдарны санап адаар;

Чугаа чорудулгазы болгаш ооң хевирлери

- кол болгаш элдээрткен медээни билип ап шыдаар;

- чүгүртү азы улуг-каралап, таныжып база шинчилеп-сайгарып номчуур;

- номчааны чечен чогаал сөзүглелин сактып бижиир;

- аас болгаш бижимел монологтарны, чугааның сорулга болгаш болуп турар байдалының (чериниң) аайы-биле аңгы-аңгы темаларга диалогтарны тургузар;

Лексикология болгаш фразеология

- тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказын тайылбырлаар –

үлегерлээн лексика (ниити түрк, моол болгаш төвүт, кыдат, эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алыышкыннар).

- ниити ажыглалдың сөстөрүн ылгап билир болгаш чугаага ажыглаар;
- кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн: диалектизмнер, мергежил сөстери болгаш терминнер, эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер, жаргоннарны ылгаар, сөзүглелден тывар;
- литературлуг дылды диалектизмнерден ылгаар;
- хуу аттарның янзыларын: топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнерни ылгап билир, сөзүглелден тывар, чижектерге көргүзөр;
- орус-тыва дылдарда дөмейлешкек фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжыышкыннарының) чижектерин айтыр, оларның синоним сөстөрүн тывар;
- фразеологизмнер-биле домактарны тургузар;
- үлегерлеп алыышкыннарның, кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүнүн, фразеологизмнерниң бодунуң болгаш өскелерниң чугаазында чөптүг ажыглаттынып турарын хайгаараар;

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы

- кылыг сөзүнүн наклонениелериниң кожумактарын, болуушкун наклонениезиниң үе (эрткен үелер – шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг; амгы үелер – тодаргай болгаш тодаргай эвес; келир үе болгаш болгалак келир үе), кылыг сөзүнүн болбас болгаш немелде утка илередир хевирлериниң , наречиениң кожумактарын таныыр;

Морфология. Кылыг сөзн. Наречие. Ат орну

- грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң аайы-биле кылыг сөзү, наречие, ат орнун өске чугаа кезектериниң аразындан ылгап таныыр; кылыг сөзү, наречие, ат орнунун морфологтуг демдектерин болгаш синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүн, кылыг сөзүнүн болур, болбас хевирлерин тодарадыр;
- кылыг сөзүнүн эге хевирин тодарадыр;
- нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүн тургузар, оларның канчаар тургустунганын тайылбырлаар;
- чогаадылга кожумактары-биле кылыг сөстөрүн тургузар;

- наречиени өске чугаа кезектеринден тургузар;
- кылыг сөзүнүң наклонениезин тодарадыр, ооң хевирлерин аңгылаар: болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел, кызыгаарлаар;
- болуушкун наклонениезиниң үелерин тодарадыр: эрткен үе (шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг); амгы үе (тодаргай болгаш тодаргай эвес); келир үе (болгалак келир үе)
- наречиениң бөлүктөрүн тодарадыр: үениң, туруштуң, сорулганың, ылдагаанның, кылдыныг аргазының, хемчегниң.
- наречиелерни тургузар, оларны шын бижиир;
- ат орнунуң бөлүктөрүн тодарадыр: арынның, айтырыгың, айтылганың, тодаргай болгаш тодаргай эвес ат оруннары;
- ат оруннарын өскерттир (сан, падеж, арын);
- тодаргай эвес ат оруннарын шын бижиир;
- *силер, болар* деп ат оруннарын тыва чугаа этикединге дүүштүрөжыглаар;
- кылыг сөстөрүн, наречиелерни, ат оруннарын аас болгаш бижимелчугаага шын ажыглаар.
- кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;

Синтаксис

- кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- сөс каттыжышкынында өзек болгаш чагырткан сөстү тодарадыр;
- домакта логиктиг ударениени тодарадыр;
- сөзүглелден бөдүүн домакты тывар; делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактарны чижектерге көргүзөр;
- чугаалаар сорулганың аайы-биле медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарын болгаш алгы домаан тодарадыр;
- бөдүүн домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыр; домак кежигүннериниң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыр;

Чугаа культуразы

тыва литературлуг дылдың лексиктиг нормаларын

сагыыр.

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

— бодунуң чугаазын чогаадыглар таварыштыр сайзырадыр: бодунуң сактыышкыннарын чогаадыг-тоожуушкунга, чурук-биле ажылга (кайы-бир черниң, кижиниң (портрет), болуушкуннуң чурумалы) азы кандыг-бир бердинген темага хамаарышкан чогаадыг-угаап бодаашкынга илередир;

— харылзажылганың аңгы-аңгы байдалдарында (албан ёзулуг азы хостуг) чугаа нормаларын сагыыр;

Сөзүглел

- сөзүглелдин темазын болгаш кол бодалын тодарадыр;
- сөзүглелдин делгеренгей болгаш кыска планын тургузар;
- кандыг-бир тодаргай темага материалды чыыр болгаш ону чаңгысаайлап тургузар;

Морфология

— кылыг сөзүнүң тускай хевирлери — причастие болгаш деепричастиени тодарадыр;

— причастиең болгаш деепричастиең грамматиктиг утказын тодарадыр, морфологтуг демдектерин, синтаксистиг ужур-дузазын тайылбырлаар;

— причастиең үезин (эрткен, келир, болгалак) тодарадыр;

— тыва дылдың деепричастиелерин аңгылаар: каттышкак, кожаланчак, эрткен, болбас, үдекчи, кызыгаарлаар деепричастиелер;

— сөзүглелден причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдернитодарадып тывар;

— причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерниң синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;

— өттүнүг сөстөрни тодарадып тывар, оларның утказын тайылбырлаар;

— өттүнүг сөстөрниң уткалыг бөлүктөрүн таныыр: ыыт-дааш, үнөттүнер сөстөр, хевир-дүрзү өттүнер сөстөр, миннишкин илередир сөстөр;

— өттүнүг сөстөрни тургузар; өттүнүг сөстөрниң дузазы-биле кылыгсөстөрүн тургузар;

- өттүнүг сөстүнүг составтыг кылыг сөзү тургузарынга уjur-дузазын, синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр;
- эдеринчи болгаш дузалал атты ылгаар;
- эдеринчилерниң грамматиктиг хүлээгелерин тодарадыр;
- *дег, ышкаш* деп эдеринчилерниң дузазы-биле деңнелгелиг бөлүглелдерни тургузар;
- *биле* деп сөстүнүг эдеринчи азы эвилел болуп чоруурун ылгаар;
- эвилелдерни таныыр;
- чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни, чагырыштырбас эвилелдерниң утказының аайы-биле бөлүктөрүн (каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар) ылгаар;
- чоок уткалыг эвилелдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;
- артынчыларны танып тывар, чугаага ажыглаар;
- артынчыларны утка аайы-биле бөлүктээр: айтырыг, бадыткал, дадагалзалдың, күштелдирериниң азы ылгаарының, даап бодаарының.
- чоок уткалыг артынчыларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;
- причастие, деепричастие, өттүнүг сөс, эдеринчи, артынчы, эвилелдин морфологтуг сайгарылгазын кылыр;
- аян сөстөрүн танып тывар;
- кижиниң өөрээнин, магадаанын болгаш муңгараанын, кортканындээн ышкаш кижиниң сагыш-сеткилиниң өске-даа байдалдарын илереткенаян сөстөрүн аңгылаар;
- аян сөстери бар домакка логиктиг ударениени тодарадыр;
- аян сөстери бар домакка бижик демдектерин шын салыр;

Синтаксис

- сөс каттыжышкынының холбажыр аргазын тодарадыр: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга;
- сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;
- ийи чугула кижигүннүг болгаш чаңгыс чугула кижигүннүг домактарны ылгаар;
- домактың чугула кижигүннерин танып тывар;

- сөглөкчинин хевирлерин ылгаар болгаш адаар: кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг составтыг;
- сөглөкчинин составында модальдыг сөстөрнү танып тывар;
- домактын ийиги черге кезигүннерин танып тывар: дорт болгаш доора немелделер, тодарадылга болгаш капсырылга; үениң, туруштуң, кылдының аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдары;
- делгеренгей болгаш делгеренгей эвес бөдүүн домактарны ылгаар;
- чаңгыс чугула кезигүннүг домактарның хевирлерин ылгаар: тодаргай арынның домак, тодаргай эвес арынның домак, арын чок, ат домаа;
- чаңгыс чугула кезигүннүг домактарның тургузар;
- долу болгаш долу эвес домактарны ылгаар;
- домак сөстөрнү чугаага ажыглаар;
- нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан домактарны тодарадыр;
- нарынчылтынган домактарны ылгаар;
- чаңгыс аймак кезигүннерни, тускайлаан кезигүннерни; причастиелиг, деепричастиелиг, деңнелгелиг бөлүглелдерни; адалгалар, кирилде сөстөр, кирилде домактарны танып тывар болгаш ылгаар;
- чаңгыс аймак кезигүннерниң каттыжар аргаларын тодарадыр: үн аяны азы чагырыштырбас эвилелдер;
- чаңгыс аймак кезигүннерниң түңнекчи сөстөрнү тывар;
- чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгаларны тодарадыр;
- делгеренгей болгаш делгеренгей эвес адалгаларны тывар;
- кирилде сөстөр, кирилде домактарны ылгаар;
- нарынчылтынган домактарга бижик демдектерин болгаш үн аянын сагыыр;
- домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.

Дыл дугайында ниити билиглер

- улустуң аас чогаалын, чечен чогаалының дылын ылгаар; тыва улустуң аас чогаалын, чечен чогаалын, төөгүзүн, культуразын шинчилеп өөрениринге тыва дылдың чугулазын билир;

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар

- өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларны тодарадыр: дорт болгаш доора чугаа; авторнуң сөстери;
- дорт болгаш доора чугаалыг, цитаталыг домактарга бижик демдектерин сагыыр;
- сөзүглелде өске кижиниң чугаазын танып тывар;
- цитаталарны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;

Синтаксис

- нарын домак иштинде бөдүүн домактарның аразында синтаксистиг харылзааларны илередир аргаларны ылгаар: кожумактар, эвилелдер, эвилел (зиг) сөстөр, эдеринчилер, артынчылар, дузалал аттар, үн аяны;
 - сөс каттыжышкыннарында болгаш домактарда синтаксистиг харылзааларны (деңнежилге, чагыржылга) тодарадыр;
 - нарын домакты танып тывар;
 - чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны ылгаар;
 - чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарның каттыжар аргаларын тодарадыр;
 - чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны тургузар;
 - чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домакты ылгаар;
 - чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзыларынтодарадыр;
 - чагырышкан нарын домактың болгаш нарын синтаксистиг конструкцияның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;
 - нарын синтаксистиг конструкцияны танып тывар;
- нарын синтаксистиг конструкцияның кезектериниң аразында синтаксистиг харылзааларны аңгылаар; пунктуация нарынчылттынган, нарын, дорт чугаалыг, цитаталыг домактарга бижик демдектерин шын ажыглаар;
- тире болгаш дефистиң ажыглалын ылгаар.

Дыл дугайында ниити билиглер

- тыва дылдың ужур-дуказын болгаш хүлээлгелерин тодарадыр;
- петроглифтер, иероглифтер, түрктөң орхон-енисей бижиктерин болгаш руниктиг бижикти, төвүт болгаш эрги моол бижиктерни ылгап билер;
- чоннуң амыдыралын, үндезин культуразын, төөгүзүн, чаңчылдарын илереткен сөстөңнүң сөзүглелде кирген утказын барымдаалап, словарьлардуказы-биле тодарадыр;

Сөзүглел

- сөзүглелдин тема, кол бодал, тургузуг болгаш янзыларының (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) аайы-биле сайгарар;
- сөзүглелди уткалыг кезектерге чарар (утказы, кол бодал);
- план (бөдүүн, нарын, тезистиг), конспект, аннотацияны бижип тургузар;
- хевир, стиль, жанр талазы-биле ылгалдыг сөзүглелдерни уткалыг, дараалашкак, харылзаалыг, темага дүгжүп турар кылдыр тургузар;
- бижимел чугааны үнелеп, эде тургузуп шыдаар; бодунуң тургускан сөзүглелдерин сөзүглелдин тургузуунга хамаарышкан негелделер ёзугаар тургузар болгаш хоюглаар;
- сөзүглелдин уткалыг кезектерин (микротемазын) ылгаар;

Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери

- чугаа, эртем, публицистика, албан-херек болгаш чечен чогаал стильдеринин сөзүглелдеринин онзагайларын ылгаар;
- чугаа стилинин хевирлеринин (чугаалажыры, маргылдаалыг айтырыгны шиитпирлээри-биле дискуссияга киржири, чугаалаары, амы-хууда чагаалар) болгаш чечен чогаалдың дылын ылгаар болгаш онзагайларын тодарадыр;
- сөзүглелдин кайы стильге (ном, чугаа) хамааржырын айтыр;
- аңгы-аңгы стиль, жанр, чугааның кайы-бир хевиринге сөзүглелдерни тургузар: тезис, үнелел, улус мурнунга чүве чугаалаары, илеткел, чагаа, шынзылга, билдириишкин, резюме, кандыг-бир чүвениң тайылбырынга киржири, интервью, орук демдеглелдери, солунга статья дээш о.ө.;
- бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында хажыттынган чугаа нормаларын эскерип, аңаа үнелелди бээр, улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле улус мурнунга чүве чугаалаар.

3. ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭДИП АЛГАНЫН ҮНӨЛӨӨРИНГЕ НӨГӨЛДӨЛӨР

Программаның сорулгаларын боттандырынга өөрөдилгениң түңнелдерин үнөлээр 1) чурумчуттунган ажыл-чорудулгалыг (системно- деятельностный), 2) деңнелдиг азы чадаланчак, 3) каттышкан (комплексилег)аргаларның ажыглалы идигни бээр.

«Төрээн (тыва) дыл» эртеминде өөрөдилгениң түңнелдерин хынаарынга *чурумчуттунган ажыл-чорудулгалыг арга* өөреникчи кижиниң өөрөдилгениң угаап шиңгээдир болгаш практиктиг кылып чорудар ажылдарын шиитпирлеп шыдаар салым-чаяаннын хынап көргенинден илереп кээр. Ук арга боду кылып өөренир кылдыр тургускан өөрөдилгениң планнаттынган түңнелдериниң утказы болгаш үнөлөл-барымдаалары-биле хандыртынар.

Деңнелдиг (чадаланчак) арга өөреникчилер-биле тускайлаң ажылды чорударының үндезини болур, ук арга өөреникчилерниң планнаттынган түңнелдерни чедип ап турарының деңнелдерин (үндезин (баазалыг) деңнел, оон бедик азы куду деңнел) тодарадып демдеглээни-биле боттаныр. Өөреникчинин үндезин (баазалыг) деңнелде четкенин класста шупту уругларга кылдыртыры-биле чаңгыс аайлап тургускан онаалгаларны күүседип шыдапканындан билип алыр. Үндезин деңнелде материалды шиңгээдип алган өөреникчи улаштыр өөренип шыдаарын көргүскени болур.

Өөрөдилгениң түңнелдерин үнөлөп хынаар *каттышкан (комплексилег) арга* дараазында оруктар-биле боттаныр:

- «Тыва дыл» эртеминиң, бот-тускайлаң, эртем харылзаалыг (башкарылгалыг, харылзажылганың болгаш угаап шиңгээдир бүгү талалыг кылдыныглар) түңнелдерни хынап үнөлээр;

- өөреникчинин хууда өөрөдилге талазы-биле чидишкиннеринин өзүлдезин хайгаараар болгаш түңнел хыналданы чорудары эге, хүн бүрүде, тема аайы-биле, шилчилгелиг (дылдың бир кезээнден өске кезээнге, улдундан улдунче) хыналдаларны ажыглаар;

- шынарлыг өөрөдилгени чорудуп башкалары-биле өөреникчилерниң алган билиглерин тайылбырлаарынга контекстиг (өөреникчинин онзагай талалары, өөренир байдалының тургустунганы дээш о.ө.) медээни ажыглаар;

- хыналданың янзы-бүрү аргаларын болгаш хевирлерин (аас болгаш бижимел ажылдар, өөрөдиглиг төлөвилелдер, практиктиг ажылдар, бот- үнөлөл, хайгаарал дээш

о.ө.) ажыглаар, олар бот-боттарынга немелде хыналда кылдыр ажыглаттынар.

Хыналданың кол барымдаазы дээрге-ле тыва дылда өөредир материал- биле холбаалыг чаңгыс аайлаан өөредилге кылдыныгларын шиңгээдип алыры болур.

Чаңгыс аайлаан (системниг) хыналдада *иштики* болгаш *даштыкы* хыналданың чуруму кирип турар.

Иштики хыналдаже эге хыналда, хүн бүрүде чорудуп турар болгаш кайы-бир темага хамаарышкан хыналда, портфолио, өөредилге чериниң иштинде үргүлчү хайгааралда турар хыналда (мониторинг), шилчилгелиг болгаш түңнел хыналда (аттестация) кирип турар.

Эге хыналда өөредилгениң кайы-бир чадазында өөреникчилерниң өөрениринге кайы хире беленин хынаар чурум. Ону 5 класска өөредилгечериниң удуртулгазы чорудар, ук хыналда өөредилге түңнелдериниң бедип азы бадып турарын деңнээр үндезин көргүзүү болур. Хыналданың угланган чүүлү дээрге өөреникчилерниң өөредилгеге сонuurгалы, өөредилге ажыл-чорудулгазының кайы хире хевирлеттингени, өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларын кайы хире шиңгээткени болур. Тыва дылда эге хыналданы эртемниң кайы-бир кезээн билирин хынаары-биле эрттирип болур. Эге хыналданың түңнели башкының ажылчын программазын эде тургузарынга үндезин болур.

Хүн бүрүде чорудар хыналда дээрге өөреникчинин өөредилге программазын шиңгээдип ап турарының өзүлдезин хынаар чурум. Ону өөреникчинин кызымаккай чоруун деткири болгаш уругларның өөредилгезинде тургустунган бергелерни тывары-биле чорудар. Ук хыналданың объектиси (угланган чүүлү) «Төрээн (тыва) дыл» эртеминде тема аайы-биле планнаттынган түңнелдер болур. Аңаа аас болгаш бижимел айтырыглар, практиктиг ажылдар, бот тускайлаң болгаш бөлүктеп кылыр ажылдарның хевирлери, бот-үнелел, бот-боттарының ажылын үнелээри, уругларның өзүлдезин үнелээр тускай бижик-саазыннар дээш оон-даа өске чүүлдер ажыглаттынар.

Темага хамаарышкан хыналда дээрге тема бүрүзүнге планнаттынган түңнелдерни чедип алганын хынаар чурум. Ук хыналданы кайы-бир теманы өөренип турар үеде-даа, ону өөренигиниң соонда-даа чорудар. Ооң түңнелдери өөреникчилер-биле аңгы ажылдаарының планын тургузарынга үндезин болур.

Портфолио дээрге өөреникчинин өөредилгезин, чогаадыкчы идепкейин, сонuurгалдарының угланыышкынын, ооң делгемин, чедишкиннериниң эң дээдизин көргүскен өзүлдени үнелээр чурум. Ынаар уругларның кылган ажылдары, оларның үнелелин, шаңнаткан дипломнар, сертификаттар болгаш өске-

даа бадыткалдыг бижикиер кирип турар. Өөреникчинин ажилдарынын шилилгези класс башкызы болгаш өөреникчинин бодунуң база ада-иезинин киржилгези-биле чоруттунар. Өөреникчинин ажилдарын ооң чөпшээрели чокка портфолиоже кирип болбас. Ол чедишкиннер 10-11 класстарга улаштыр өөренир угланышкынын шилип алырынга ажыглаттынар болгаш ону өөреникчинин характеристиказынга чырыдып болур.

Үргүлчү хайгааралда турар хыналда (мониторинг) дээрге дараазында чүүлдерни хынаар чурум болур: өөредилге эртемнин (предметтиг) болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдернин деңнелин; өөреникчинин бот-тускайлаң түңнелдеринин деңнелин (чуруму, арыг-силини, бот- ажилдаары, 10 класска азы ортумак өөредилге черинге өөренир мергежилинин угланышкынын медреселдиг шилип шыдаар) дээш о.ө.

Үргүлчү хайгааралда турар хыналданың (мониторингинин) түңнелинде башкыга өөредилге чорудулгазынга, уруглар-биле тускайлаң ажилдаарынга, бодунуң билиин бедидеринге сүмелерни бээр.

Шилчилгелиг (аралаштыр) чорудар үнелел дээрге улдуң төнчүзүнде болгаш өөредилге чылынын төнчүзүнде эрттирер кол ниити өөредилгениң деңнелинде чорудар хыналданың чуруму болур. Ук үнелелди чыгып келген демдектернин болгаш темалыг хыналда ажилдарнын күүселдезинге үндезилеп чорудар. Эртемге планнаттынган түңнелдер болгаш өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларынга чедишкиннери үндезин (баазалыг) деңнелден куду эвес болза, өөреникчини дараазында классче шилчидеринин болгаш күрүнениң түңнел аттестациязынче кииреринин үндезини болур. Шилчилгелиг (аралаштыр) чорудар үнелел дөрт деңнелге чоруттунар:

- *бирги деңнел* – теманы өөредиринин мурнунда планнаттынган тыва дылдың ажилчын программасынга үндезилээн башкының чурумчутканхайгааралы;
- *ийиги деңнел* – ук программаның предметтиг түңнелдерин шигээткенин хайгаараар аргазы болур өөредилге чылында планнаттынган методиктиг каттыжышкынның хыналдалыг хайгааралы;
- *үшкү деңнел* – школаның өөредилгезинин шынарын үнелээри-биле чурумчуттунган административтиг хайгаарал;
- *дөрткү деңнел* – күрүне албан черлеринин болгаш муниципалдыг удуртулга черлеринин өөредилге системазынга чорудар хыналда хайгааралы.

Школадан дашкаар үнелелге дараазында хыналдалар хамааржыр:

- мониторингилиг шинчилелдер;

- регионалдыг түңнел хыналда ажыл;
- күрүнениң түңнел аттестациязы.

Тыва дылга *мониторингилиг шинчилелдерни* муниципалдыг болгаш регионалдыг деңнелге класс аайы-биле азы кайы-бир, чижээлээрге, 8 класстың өөреникчилеринге келир чылын эртери регионалдыг хыналда ажылга белеткелин билип алыры-биле чорудуп болур.

Регионалдыг түңнел хыналда ажыл дээрге кол ортумак школаның өөредилге программазын күүсеткенин хынаары-биле албан эрттирер чурум болур. Ук ажылды эдертиг хевиринге 3 шак (180 минута), а кадыының байдалы-биле кызыгаарлыг уругларга диктантаыны 1 шак (60 минута)иштинде кылдылары көрдүнген.

Күрүнениң түңнел аттестациязын кол күрүне шылгалдазының негелделеринге дүүштүр кылган хыналда-хемчег материалдарын ажыглап эрттирер. Түңнел күрүне аттестациязын доозукчуларның шилип алганы-биле дужаар. Онаалгаларны 3 шак 55 минута (235 минут) дургузунда күүседир.

Тыва дылга регионалдыг түңнел хыналда ажыл болгаш кол күрүне шылгалдазы Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының нормативтиг документилери-биле чурумчуттунган болур.

Тыва дылдың түңнел демдээ школаның иштики болгаш школадан дашкаар эрттирген хыналдаларының түңнелинден тургустунар. Ук демдек өөредилгениң деңнелин көргүскен күрүне документизи – кол ниити өөредилгениң аттестадында салдынган турар.

Бот-тускайлаң түңнелдерни үнелээриниң онзагайлары

Бот-тускайлаң түңнелдерни үнелээриниң кол объектизинге кижиниң бодунун хамааты мен деп миннип турарының хевирлеттингени; билиг чедип алыр дээн чүткүлүнге даянып тургаш, бот өөредилгеже шилчииринге белени; ниитилелге ыяк кылып билир чүүлдериниң (чуртталганың сүзүк-дүрүмнери, ниитилел болгаш кижилер аразында харылзажып билириниң дуржулгазы) хевирлеттингени хамааржып турар. Өөреникчинин бот-тускайлаң чедип алыр түңнелдерин демдек салып үнелээринче киирбейн турар. Ол чүүлдер өөредилге албан-чериниң өөредилге-кижизидилге ажылының түңнелдерин үнелээринче кирип турар, олче өөредилге эртеми төрөөн дылдың кижизидикчи хүлээлгелери база кирип турар.

Эртем харылзаалыг түңнелдерни үнелээриниң онзагайлары

Эртем харылзаалыг түңнелдерни үнелээриниң кол объектизи кылдыр башкарылгалыг, харылзаажылга чорудар болгаш угаап шиңгээдириниң бүгү талалыг кезек кылдыныгларның хевирлеттинери болур. Ол дээрге өөреникчиниң бодунуң угаап шиңгээдир ажил-чорудулгазын сайгарар болгаш башкараар кылдыныглары болур. Өөреникчиниң чамдык харылзаажыр болгаш башкараар кылдыныгларын чаңгыс аайлаан негелде-биле үнелеп хынаары берге азы үнелээри болдунмайн барып болур. Чижээлээрге, бөлүкке ажилдап, өске кижини дыңнап, кады ажилдап турар улузу-биле бодунуң кылдыныгларын таарыштырып билири дээш оон-даа өске. Өөредилгениң бо бүгү талалыг кылдыныгларының хевирлеттингенин үнелээрге, башкы хайгаарал методун ажыглаар.

«Төрээн (тыва) дыл» эртемниң түңнелдерин үнелээриниң онзагайлары

«Төрээн (тыва) дыл» эртемниң түңнелдериниң хыналдазын тыва дылдың башкы бүрүзү кылыр; ону *хүн бүрүдө чорудар, темалыг, шилчилгелиг* болгаш *түңнел хыналдаларның*, ол ышкаш өөредилге чериниң удуртулгазының *үгүлчү хайгааралда турар хыналдазының (мониторинг)* чурумун ызуугаар чорудар.

«Төрээн (тыва) дыл» эртеминде хыналданың кол объектизи ук эртемниң өөредилге материалынга даянып, өөреникчилерниң угаап шиңгээдир болгаш херек кырында (практикага) чорудар ажилдарын шиитпирлеп шыдаар арга-шинээн тодарадыры болур.

Чаңгыс аайлаан хыналда планнаттынган түңнелдерни чедип алганын хынаары-биле деңнелдиг (чадаланчак) арганы көрүп турар. Хыналданың утказынга дүүштүр өөредиглиг (таблицаалар, схемалар, презентациялар, даяныр конспектилер), бот (кайы-бир темага түңнел ажил); хынаар (кичээлдин темазынгга), хыналда (дылдың кайы-бир кезээнге, улдун төнчүзүндө, чыл төнчүзүндө) ажилдарны, диктант, эдертиг, тест онаалгалар, аас-биле харыы, бажыңга ажил, чогаадыкчы ажил, өөредиглиг төлевилел, эртем-шинчилел ажылы дээш өске-даа ажилдарның хевирлерин ажыглаар.

Эртем талазы-биле түңнелдерни үнелээриниң негелделери

Аас-биле харыыларның үнелели

Аас-биле айтылары дээрге тыва дылда уругларның билиин хынаарының бир кол хевирин болур. Өөреникчиниң кайы-бир темага харыызы долу, харылзаалыг, уткалыг болур; дүрүмнерни, тайылбырларны чогуурчерлерге ажыглап билирин ол көргүзөр ужурлуг.

Харыылап турар үезинде мындыг негелделерни кичээнгейге алыр:

- харыының долу болгаш шын болуру;
- өөрөнгөн материалын медреселдиг билгени;
- харыызын шын илдеткени.

«5» демдекти бир эвес өөрөнгөчү: 1) өөрөнгөн материалын долузу-биле тайылбырлап, шын харыыларны берип турар; 2) өөрөдиге материалының утказын билер болгаш ону чүгө өөрөдиге номундан эвес, а бодунуң чижектери-биле бадыткап, бодунуң бодалдарын илдетип, алган билиглерин херек кырында ажыглап билер; 3) билип алган чүүлүн литературлуг дылдың негелделеринге дүүштүр дес-дараалаштыр чугаалап билер болза, салыр.

«4» демдекти бир эвес өөрөнгөчү «5» демдектин негелделеринге дүүштүр болгаш чүгө 1-2 частырыг кылгаш, ону боду эткен азы дес- дараалаштыр чугаалаарынга 1-2 частырыг кылган болза, салыр.

«3» демдекти бир эвес өөрөнгөчү теманы билер, ынчалза-даа 1) материалды долу эвес болгаш чамдык билиглерниң тодарадыын шын эвес тайылбырлап турар; 2) материалды ханы эвес билер болгаш чугаазында частырыглар бар болза, салыр.

«2» демдекти бир эвес өөрөнгөчү материалды билбес, тодарадыгларда оон утказын өскерттип азы шын эвес чугаалап турар болза, салыр.

«1» демдекти бир эвес өөрөнгөчү материалды долузу-биле билбес болза, салыр.

«5», «4», «3» демдектерни өөрөнгөчүнүң чүгө чаңгыс айтырыгга харыылааны дээш эвес, а кичээл дургузунда ниити ажылы дээш салыр.

Бижимел ажылдарның үнелели

Диктант

Тыва дыл кичээлдеринге словарьлыг, хыналда болгаш түңнел диктантыларны бижидер.

Диктант – өөрөнгөчүнүң орфографтыг болгаш пунктуастыг билиглерин хынаарының кол хевири. Улдуң болгаш чыл төңчүзүндө бижидер диктантылар шупту эрткен темаларга хамаарышкан онаалгаларлыг болур болгаш үнелеттинген турар ужурлуг. Хынаанының соонда сайгарылганы кылып, частырыглар-биле ажылды чорудар.

Диктантыларга класс аайы-биле уругларның назы-харынга дүүшкен, утказы билдингир, литературлуг негелделерге дүгжүп турар сөзүглелдерни ажыглаар. Ында кирген сөстөрнүң санынга шупту чугаа кезектеринге хамааржыр сөстөрни санаар болгаш

диктантаының чижек хемчээли мындыг болур: 5 класс – 80-90 сөс, 6 класс – 90-100 сөс, 7 класс – 100-110 сөс, 8 класс – 110-140 сөс, 9 класс – 140-160 сөс.

Бир эвес диктантаыны өөредилге чылының эгезинде бижидер болза, мурнуку класстың негелдезинге дүгжүп турар хемчээлдиг сөзүглелди алыр. Чаа негелдеже чоорту кирер. Хынаар орфограммалар болгаш пунктограммалар өөрөнгөн темаларындан хамааржыр. Оларны хыналда диктантаыны чорудар мурнунда катаптаар. Бир эвес өөреникчи чаңгыс ол-ла сөсте ийи частырыгны кылган болза, ону чаңгыс частырыг кылдыр санаар, а бир эвес үштен көвүдээр болза, аңгы частырыг кылдыр санаар. Ол ышкаш арыг, чараш бижээнин база кичээнгейге алыр.

Өөрөмээни темаларга частырыгларны эдер, ынчалза-даа өөреникчинин частырыгы кылдыр санапас. Диктантаыны үнелээрде, частырыгларның байдалын өөрөнип көөр. Чамдыктарын улуг эвес частырыглар деп санаар, ындыг 2 хире частырыг эрттирипкен болза, ону чаңгыс кылдыр санаар. Чижээлээрге, бир бижик демдээнин орнунга өскебижик демдээ салыпкан (чаңгыс аймак кежигүннернин түңнекчи сөзүн аңгылаарда, тире азы ийи секти солуй салыпкан дээн ышкаш), үжүктөрни билдинмес кылдыр кожупкан, бижик демдектерин чаңгыс ол-ла темага

чазыпкан таварылгаларда. Башкы-биле сайгарганының соонда, частырыг катаптаттынып турар болза, ону дараазында демдек салырда, частырыг кылдыр санаар. Бир эвес өөреникчи ажылынга үштен өөрү эдилгени боду кылган болза, «5» демдекти салбас.

Диктантаыга орфографтыг болгаш пунктуастыг частырыглар дээш, чаңгыс демдекти салыр.

«5» – 0/1, 1/0 (чазыг чок ажыл; улуг эвес 1 орфографтыг азы 1 пунктуастыг частырыглыг);

«4» – 2/2, 1/3, 0/4, 3/0 (2 орфографтыг болгаш 2 пунктуастыг азы 1 орфографтыг болгаш 3 пунктуастыг азы 4 пунктуастыг азы чүгле 3 орфографтыг дөмей частырыгларлыг);

«3» – 4/4, 3/5, 0/7, 5/3 (4 орфографтыг болгаш 4 пунктуастыг азы 3 орфографтыг болгаш 5 пунктуастыг азы чүгле 7 пунктуастыг азы 5 орфографтыг болгаш 3 пунктуастыг частырыглар. Улуг эвес частырыгларга хамааржыр 6 орфографтыг болгаш 6 пунктуастыг частырыглыг);

«2» – 7/7, 6/8, 5/9, 8/6 (7 орфографтыг болгаш 7 пунктуастыг азы 6 орфографтыг

болгаш 8 пунктуастыг азы 5 орфографтыг болгаш 9 пунктуастыг азы 8 орфографтыг болгаш 6 пунктуастыг частырыглар);

«1»– 8/7, 7/8 (8 орфографтыг болгаш 7 пунктуастыг азы 7 орфографтыг болгаш 8 пунктуастыг болгаш оон-даа хөй частырыглыг).

Диктант болгаш немелде онаалгалыг (фонетиктиг, лексиктиг, орфографтыг, грамматиктиг, пунктуастыг) ниити хыналда ажылга ийи аңгы демдек салыр.

Немелде онаалгаларга демдектер: «5» - шупту онаалга шын кылдынган, «4» - хөй кезии шын кылдынган, «3» - чартыындан эвээш эвес кылдынган, «2» - хөй кезии кылдынмаан, «1» - долузу-биле кылдынмаан.

Словарьлыг диктант

Өөрөнгени темаларга словарьлыг диктантының чижек хемчээли: 5 класс – 15–20, 6 класс – 20–25, 7 класс – 25–30, 8 класс – 30–35, 9 класс – 35–40 сөс.

Словарьлыг диктантыга өөреникчилерниң бергедежип, хөй катап чазып турар сөстөрүн, сөс каттыжыышкыннарын ажыглаар.

Ажылдың демдээ частырыгларның санындан болгаш орфограммаларны тема аайы-биле ылгаанындан хамааржыр. Бир эвес 5 класска аңгы-аңгы темаларга 15-20 сөстү бижээн болза, дараазында демдектерни салыр: «5» – частырыглар чок азы 1-2 частырыглыг; «4» – 3-5 частырыглыг; «3» – 6-8 частырыглыг, «2» – 9-тан хөй частырыглыг. Хыналда словарьлыг диктантыны кайы-бир темага бижээн болза, демдектерни кылган хемчээлиниң хуузун санап салыр: «5» – 90-100%, «4» – 58-89%, «3» – 50-57%, «2» – 49% болгаш оон куду.

Эдертиг болгаш чогаадыг

Эдертиг болгаш чогаадыг – бодунуң бодалын (азы дыңнаан сөзүглелин) шын болгаш дес-дараалай дамчыдарының, өөреникчилерниң чугаазының сайзыраанының деңгелин хынаар кол хевири.

Тыва дылда долузу-биле дамчыдар эдертигнің класс аайы-биле чижек хемчээли: 5 класс – 85-110 сөс, 6 класс – 110-140 сөс, 7 класс – 140-180 сөс, 8 класс – 180-210 сөс, 9 класс – 210-250 сөс.

Кичээлге чогаадыгның чижек хемчээли: 5 класс – 85-110 сөс, (0,5-1 кыдырааш

арыны); 6 класс – 110-120 сөс, (1-1,5 кыдырааш арыны); 7 класс – 120-140 сөс, (1,5-2 кыдырааш арыны); 8 класс – 140-160 сөс, (2-2,5 кыдырааш арыны); 9 класс – 160-180 сөс, (2,5-3 кыдырааш арыны). Чогаадыгларның хемчээли элээн хөй байдалдардан, чижээлээрге, чогаадыгның хевиринден, тема болгаш кол бодалындан, уругларның бижиириниң оожум азы дүргенинден, оларның ниити сайзыралындан база хамааржыр. Кандыг-даа чогаадыг болгаш эдертигге ийи демдекти, бирээде, утказы болгаш дылы дээш, ийиде, шын бижилгези (орфография, бижик демдектери, дыл негелделери) дээш, салыр.

Чогаадыгның болгаш эдертигнің *утказынга* үнелелдин негелделери:

- ажылдың темазынга болгаш кол бодалынга дүгжүп турары;
- теманы долузу-биле ажытканы;
- материалдың херек кырында шынныы;
- дес-дараалаштыр дамчытканы.

«5» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга дүгжүр, тема долузу-биле ажыттынган, материалдың херек кырында шынныы сагыттынган, дес- дараалаштыр дамчыткан болза, салыр;

«4» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга дүгжүр, тема долузу-биле ажыттынган, материалдың херек кырында шынныы сагыттынган, дес- дараалашкаанда 1 частырыгны кылган болза, салыр;

«3» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга долу эвес дүгжүр, тема долузу-биле ажыттынмаан, материалдың херек кырында шынныы 1-2 таварылгада сагыттынмаан, дес- дараалашкаа сагыттынмаан болза, салыр;

«2» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга дүүшпес, тема ажыттынмаан, материалдың херек кырында шынныы 3 болгаш оон-даа хөй таварылгаларда сагыттынмаан, дес-дараалашкаа сагыттынмаан болза, салыр;

Чогаадыгның болгаш эдертигнің *дылынга* үнелелдин негелделери:

- теманы шын ажытканы;
- стиль, тема, салдыгнан сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларынажыглааны;
- дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагааны.

«5» демдекти өөреникчи теманы долузу-биле шын ажыткан; стиль, тема, салдыгнан сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын болдунар

шаа-биле ажыглаан; дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагаан болза, салыр;

«4» демдекти өөреникчи теманы шын ажыткан; стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың элээн каш уран аргаларын ажыглаан; дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагаан болза, салыр;

«3» демдекти өөреникчи теманы долу эвес ажыткан; стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглаваан; ынчалза-даа дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагаан болза, салыр;

«2» демдекти өөреникчи теманы ажыдып шыдаваан; стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглаваан; дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагываан болза, салыр;

Чогаадыгга болгаш эдертигге *шын бижилгеге* үнелелдин негелделери:

Хыналда үезинде орфографтыг, пунктуастыг болгаш дыл нормаларын сагаанын кичээнгейге алыр.

«5» демдекти частырыг чок ажылга; 1 улуг эвес орфографтыг азы 1 улуг эвес пунктуастыг частырыг (0-2 частырыг) бар болза, салыр;

«4» демдекти 1 орфографтыг болгаш 1 пунктуастыг болгаш 1 лексика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 2 орфографтыг болгаш 2 пунктуастыг частырыг, азы 3 пунктуастыг болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 2 лексика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 стилистика талазы-биле частырыг (3-4 частырыг) бар болза, салыр;

«3» демдекти 1 орфографтыг болгаш 1 пунктуастыг болгаш 1 лексика болгаш 1 грамматика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 2 орфографтыг болгаш 2 пунктуастыг болгаш 2 лексика болгаш 1 грамматика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 орфографтыг болгаш 3 пунктуастыг болгаш 1 лексика болгаш 1 грамматика талазы-биле частырыг, азы 4 пунктуастыг болгаш 2 грамматика болгаш 2 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 лексика болгаш 3 грамматика болгаш 2 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 лексика болгаш 2 грамматика болгаш 3 стилистика талазы-биле частырыг (5-8 частырыг) бар болза, салыр;

«2» демдекти 4 орфографтыг болгаш 4 пунктуастыг болгаш 3 лексика талазы-биле частырыг, азы 5 орфографтыг болгаш 5 пунктуастыг болгаш 4 лексика талазы-биле частырыг, азы 5 орфографтыг болгаш 4 пунктуастыг болгаш 4 грамматика талазы-биле

часть, азы 4 пунктуастыг болгаш 5 грамматика болгаш 4 стилистика талазы-биле
часть, азы 3 лексика болгаш 4 грамматика болгаш 5 стилистика талазы-биле
часть, азы 4 лексика болгаш 5 грамматика болгаш 5 стилистика талазы-биле часть
(9- 14 часть) бар болза, салыр.

Тестилерге үнелел

Айтырылганың ниити санындан шын харыыларның хуузун үндүрүп демдээн
салыр: «5» – онаалгаларның 85-100%, «4» – 51-84%, «3» – 45-50% шын күүсеткен, «2» –
44% шын азы оон куду деңгелде күүсеткен.

Класс аайы-биле ажилдарның хевирлери болгаш саны

Ажылдың хевир	10 кл ас с
Диктант	1
Хыналда ажил	2
Словарьлыг диктант	-
Эдертиг	2
Чогаадыг	2
Тест	2
Төлевилел кылыры	1
Чогаадыкчы ажил/ сөзүглө-биле ажил/ практиктиг ажил	-
Ниитизи-биле:	10

4. ОӨРЕДИЛГЕ ЭРТЕМИНИҢ УТКАЗЫ Бөлүк:

Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

Чугааның байдалы (чугааның сорулгазы, кандыг байдалда, кайда болуп турары,
чугаалажып турар кижизиниң хар-назыны, эрге-дужаалы дээш о.ө.).

Аас болгаш бижимел чугаа.

Диалог болгаш монолог.

Монолог болгаш ооң хевирлери: тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын; монологтуң аңгы-аңгы хевирлериниң холужа бээри.

Диалог болгаш ооң хевирлери: хүндүткел аянын илередир диалог, айтырыг-харыы, чугааже хаара тудуп харылзажыры, бодал солчуру дээш оон-даа өске.

Чугаа чорудулгазы

Чугааның ажыл-чорудулга болуру.

Чугаа чорудулгазының хевирлери: номчууру, дыңнаары, чугаалаары болгаш бижири. Кол болгаш элдээрткен медээ. Улуг-каралап, таныжып болгаш сайгарып номчууру.

Чугаа культуразы

Чугаа культуразы – дыл эртеминиң кезээ. Дылдың нормалары болгаш ооң хүлээлгелери.

Тыва литературлуг дылдың кол нормалары: шын адалга, лексика, грамматика, стилистика талазы-биле, шын бижилге.

Тыва дылдың словарьлары. Очулга словарьлары: тыва-орус, орус-тыва; тайылбырлыг, фразеологтуг, орфографтыг болгаш өске-даа словарьлар.

Сөзүглел

Сөзүглел дугайында билиг, сөзүглелдин кол демдектери (кезектерге чарлыры, оларның утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, харылзаалыы).

Сөзүглелдин темазы, кол бодалы.

Сөзүглелдин микротемазы (кыска темаларга чардынганы). Сөзүглелдин кезектериниң болгаш ооң иштинде домактарның харылзашкаа. Абзац – сөзүглелдин уткалыг кезектерге чардынар аргазы.

Сөзүглелдин тургузуу. Сөзүглелдин утказын дамчыдар хевирлери: планын тургузары, конспектилей азы допчулай бижири (аннотация).

Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери Ном

стили. Чугаа стили.

Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар. Ном стилиниң янзылары: эртем, публицистика, албан-херек.

Эртем стилиниң жанрлары: үненел, бадыткалдыг чүве чугаалаары, илеткел, аннотация, эртем статьязы, рецензия.

Публицистика стилиниң жанрлары: бадыткалдыг чүвени парлаары, интервью, солунга статья, орук демдегеллери.

Албан-херек стилиниң жанрлары: хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме.

Аас чугааның кол жанрлары: кандыг-бир чүве дугайында чугаалаары, чугаалажыры, маргыжары.

Чечен чогаалдың дылы болгаш ооң онзагайлары.

Бөлүк: Дыл дугайында ниити билиглер

Дыл – харылзажырының чугула чепсээ. Төрөл дылдар болгаш өгбө дыл дугайында билиг. Дириг болгаш өлүг дылдар. Түрк дылдар дугайында.

Петроглифтер. Түрктөргө орхон-енисей бижиктери. Төвүт болгаш эрги моол бижиктер, оларның тыва дыл-биле холбаалы.

Тыва дыл – тыва чоннуң национал дылы, Тыва Республиканың девискээнде күрүне дылдарының бирээзи. Тыва дылдың ужур-утказы болгаш хүлээлгелери. Тыва дыл болгаш чоннуң культуразы.

Улустуң аас чогаалының болгаш чечен чогаалының дылы.

Амгы тыва дылдың хевирлери: амгы тыва литературлуг дыл (ном, нейтралдыг, чугаа). Литературлуг эвес дыл: девискээр аайы-биле диалектилер, кара чугаа, жаргоннар.

Тыва дыл эртемниң шинчилекчилери.

Чоннуң культуразы болгаш төөгүзү-биле тыва дылдың харылзаалы.

Бөлүк: Дыл дугайында эртемниң кезектери

Фонетика болгаш орфоэпия

Фонетика – дыл эртемниң бир кезээ. Үн – дылдың эң бичии кезии. Чугаа органны, оларның ажылы болгаш чугаа үннериниң тургустунары.

Ажык үннерниң бөлүктээшкени:

- 1) адаттынарының аайы-биле: кыска, узун, өк-биле адаар ажык үннер;
- 2) дылдың одуруунун аайы-биле: мурнуу одуругнуң (чымчак) ажык үннери [и], [ө], [ү], [э] болгаш арты одуругнуң (кадыг) ажык үннери [а], [о], [у], [ы]. Ажык үннерниң

аяннажылгазы. Аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгалар болгаш оларның чылдагааннары.

3) эриннерниң киржилгезиниң аайы-биле: эрин-биле адаар [o], [ə], [y], [ү] болгаш эрин-биле адавас [a], [и], [ы], [э] ажык үннер.

4) аастың ажыттынарының аайы-биле: делгем [a], [э], [o], [ə] болгашкызаа [ы], [и], [у], [ү] ажык үннер.

Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкени:

1) ыт, дааштың киржилгезиниң аайы-биле ажык эвес үннер: ыткыр, дүлей болгаш аяр;

2) адаарының күженишкениниң аайы-биле ажык эвес үннер: күштүг, кошкак, эн кошкак (аяр).

Сөс иштинге дүлей ажык эвес үннерниң ыткыр ажык эвес үннер-биле солчуру, оларны шын бижири.

Фонетиктиг транскрипцияның демдектери: узун ажык үннер – дагаа[t a^b ɣ a:], аяа [a ɣ a:], өк-биле адаар ажык үннер – аът [a^b t], күштүг ажык эвес үннер – пар [p^ˈ a p], тал [t^ˈ a l], сөс эгезинге кошкак ажык эвес үннер – бар [p a p], дакпырлап бижиир ажык эвес үжүктерниң үннери – аттар [a t a p], аккыр [a к ы p]. Сөс иштинге үннер болгаш үжүктерниң санының дүгжүбээри болгаш дүүшпейн баары.

Слог: ажык болгаш хаалчак.

Тыва дылда ударение.

Орфоэпия – дыл эртеминиң бир кезээ. Тыва дылдың ажык болгаш ажык эвес үннерин шын адаарының дүрүмнери. Тыва дылда сөстүң ударениезин адаары.

Графика

Графика. Алфавиттиң ужур-дузазы. Тыва бижиктиң төөгүзү. Латинчиткен алфавитке үндөзилээн тыва бижик. Кирилл алфавидинге үндөзилээн тыва бижик.

Ниитилел амыдыралынга бижиктиң ужур-дузазы.

Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгасы

Морфемика – дыл эртеминиң бир кезээ. Морфема (сөстүң уткалыгкезектери) – дылдың кезии болуру.

Тыва дылда сөстүң тургузуу.

Сөстүң дазылы. Төрөл сөстөр.

Тыва дылда сөстөрнүң кожумактары болгаш оларның янзылары (чогаадылга, өскертилге болгаш хевир өскертир кожумактар).

Сөс чогаадылгазы – дыл эртеминиң бир кезээ. Сөс чогаадылгазының кол аргалары: чогаадылга кожумактарының дузазы-биле чаа сөстөрнүң тургустунары (морфологтуг арга); ийи болгаш оон хөй дазылдарның каттышканындан болгаш тудушканындан чаа сөстөрнүң тыптыры(синтаксистиг арга); хурааңгайлаар арга.

Чогаадылга кожумактары. Аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречиени тургузар кожумактар.

Хевир өскертир кожумактар: чүве адының бичеледир, чассыдар кожумактары, демдек адының чадаларының кожумактары, кылыг сөзүнүң болбас хевириниң кожумаа, кылыг сөзүңге (причастие, деепричастие) немелде утка киирер кожумактар.

Өскертилге кожумактары: чүве адының падеж, сан, арын кожумактары; кылыг сөзүнүң сан, арын, үе кожумактары.

Сөстүң дөзү: укталган, укталбаан.

Сөстүң морфемниг (тургузуунуң аайы-биле) сайгарылгазы.

Лексикология болгаш фразеология

Лексикология – дыл эртеминиң бир кезээ. Сөс – дылдың эң чугула кезии. Сөстүң лексиктиг утказы.

Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр; сөстөрнүң дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары. Сөстүң көжүргөн утказы – троптар (эпитет, деңнелге, метафора, метонимия, гипербола, литота дээш о.ө.) тургузарының кол өзээ. Синонимнер, антонимнер, омонимнер. Табу болгаш эвфемизмнер.

Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээри. Ниити түрк лексика, ооң кол бөлүктери. Өске дылдардан сөстөрни үлегерлеп алыры. Моол болгаш орус дылдардан болгаш оларны дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр. Тыва дылдың тайылбырлыг словарының дугайында.

Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказын бөлүктээри. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: диалектизмнер, мергежил сөстери (профессионализмнер) и терминнер. Ховар ажыглалдың сөстери: эргижириэн сөстөр (историзмнер, архаизмнер) болгаш неологизмнер. Жаргон сөстөр.

Хуу аттар (ономастика), оларның янзылары: топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер, космонимнер.

Диалектилер болгаш литературлуг дыл.

Фразеология – дыл эртемнин кезээ. Быжыг сөс каттыжышкыннарының (фразеологизмнерниң) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжышкыннары болгаш оларның синонимнери. Тыва дылдың фразеологтук словары.

Тыва дылдың тайылбыр словарының дугайында.

Морфология

Морфология – грамматиканың бир кезээ. Тыва дылда чугаа кезектериниң бөлүктээшкени. Тускай чугаа кезектери. Дузалал чугаа кезектери. Аян сөстери.

Тускай чугаа кезектери

Тускай чугаа кезектери: чүве ады, демдек ады, сан ады, кылыг сөзү, наречие, ат орну.

Чүве ады

Чүве адының грамматиктиг утказы.

Тодаргай болгаш туугай чүве аттары, оларның утка аайы-биле бөлүктери.

Хуу болгаш ниити чүве аттары, оларның утка аайы-биле бөлүктери.

Хуу чүве аттарын шын бижири.

Чүве адының тургустунары (морфологтук, синтаксистиг, хураангайлаар арга). Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери, оларның тургустунары.

Чүве адының морфологтук демдектери. Чүве адының саны.

Хамаарылга хевиринде чүве ады.

Чүве адының падежтери. Адаарының падежи. Адаарының падежинде чүве адының адалга болуру.

Доора падежтер: хамаарыштыларының, бээриниң, онаарының, турарының, үнериниң, углаарының. Оларның грамматиктиг утказы, кожумактарын шын бижири.

Чүве адының синтаксистиг хүлээлгези. Чүве адының кылыг сөзү-биле холбаалы.

Орус дылдан үлегерлээн сөстөрнүң (чүве аттарының) грамматиктиг хевирлерин шын бижири.

Чүве адының морфологтук сайгарылгазы.

Демдек ады

Демдек адының ниити утказы болгаш морфологтук демдектери.

Демдек адының тургустунары (морфологтуг, синтаксистиг арга, сөстүңкатаптааны).

Демдек аттарының утка аайы-биле бөлүктери: шынар-демдээн, өң-чүзүнүн, хевирин, хемчээлин көргүзөр демдек аттары.

Шынарның болгаш хамаарылганың демдек аттары.

Шынарның демдек аттары. Оларның өйүндө, кошкадыр, күштелдирерчадалары, илередир уткалары.

Укталган, укталбаан демдек аттары. Демдек адының синтаксистиг хүлээлгези.

Демдек адының морфологтуг сайгарылгазы.

Сан ады

Сан ады, ооң грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектери. Сан адының тургузуу: бөдүүн, нарын болгаш каттышкан (составтыг).

Сан аттарының бөлүктери. Түң болгаш дугаар сан аттары. Чыырының, үүрмек, аңгылаар, чоокшуладыр сан аттары болгаш оларны шын бижири.

Сан адының синтаксистиг хүлээлгези.

Сан адының нарын сөстөр болгаш фразеологизмнер тургузарынгакиржилгези. Тыва дылда хемчег илередир чамдык сөстөрнүң ажыглалы.

Сан адының морфологтуг сайгарылгазы.

Кылыг сөзү

Кылыг сөзүнүң грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.

Кылыг сөстөрүнүн уткалыг бөлүктери.

Кылыг сөзүнүң тургузуу: бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстери. Нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүнүн тургустунары болгаш оларның шын бижилгези.

Кылыг сөзүнүң хевирлери. Кылыг сөзүнүң эге хевири. Кылыг сөзүнүң болур, болбас хевирлери. Болбас хевирнүң кожумактары. Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлери болгаш оларның кожумактарының шын бижилгези.

Наклонение, ооң хевирлери: болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел, кызыгаарлаар. Болуушкун наклонениезинин үелери: эрткен үелер (шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг); амгы үелер (тодаргай болгаш тодаргай эвес); келир үе (болгалак келир үе).

Кылыг сөзүнүң синтаксистиг хүлээлгези.

Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазы.

Кылыг сөзүнүн тускай хевирлери

Причастиеениң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.

Эрткен үениң причастиези. Келир үениң причастиези, болгалак үениң причастиези.

Причастиелиг бөлүглелдер, оларның домакка тодарадылга, байдалболуру.

Деепричастие – кылыг сөзүнүн өскерилбес хевири. Деепричастиеениң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.

Тыва дылдың деепричастиелиери: каттышкак, кожаланчак, эрткен, болбас, үдекчи, кызыгаарлаар деепричастиелер.

Деепричастиелиг бөлүглелдер, оларга бижик демдектери болгаш домакка байдал болуру.

Морфологтуг сайгарылга.

Наречие

Наречие – тускай чугаа кезээ, ооң грамматиктиг утказы болгашморфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.

Наречиеениң өске чугаа кезектеринден ылгалы.

Наречиелерниң бөлүктери: үениң, туруштуң, сорулганың, чылдагааннның, кылдыныг аргазының, хемчегниң.

Наречиеениң тургустунары болгаш оларны шын бижири.

Наречиеениң морфологтуг сайгарылгазы.

Ат орну

Ат орну – тускай чугаа кезээ, ооң грамматиктиг утказы, морфологтугдемдектери.

Ат оруннарының бөлүктери: арынның, айтырыгның, айтылганың, тодаргай болгаш тодаргай эвес ат оруннары, оларның синтаксистиг хүлээлгези.

Тодаргай эвес ат оруннарын шын бижири. Чамдык ат оруннарының саннарга, падежтерге өскерлири.

Ат орнунун морфологтуг сайгарылгазы.

Өттүнүг сөстөр

Өттүнүг сөстөр – тускай чугаа кезээ, ниити утказы.

Өттүнүг сөстөрниң уткалыг бөлүктери: үн, дааш болгаш хевир-дүрзүөттүнөр

сөстөр, минниишкин илередир сөстөр. Оларның тургустунары.

Өттүнүг сөстөрнүн составтыг кылыг сөстөрнүн тургузарынга уjur-дузалыы. Кылыг сөзүнүн составынга тургаш, синтаксистиг хүлээлгези.

Өттүнүг сөстөрнүн морфологтуг сайгарылгазы.

Дузалал чугаа кезектери

Дузалал чугаа кезектери: эдеринчилер, эвилелдер, артынчылар.

деринчилер болгаш дузалал аттар

Эдеринчилер болгаш дузалал аттар, оларның ылгалы болгаш грамматиктиг хүлээлгелери.

Биле деп сөстү эдеринчи кылдыр ажыглаары, шын бижири. *Дег, ышкаш* деп эдеринчилерни бөлүглелдер тургузуп турда, биче сек-биле аңгылаары.

Эдеринчинин, дузалал аттын морфологтуг сайгарылгазы.

Эвилелдер

Эвилелдер, оларның грамматиктиг хүлээлгелери.

агырыштырбас эвилелдер: каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар.

Чагырыштырар эвилелдер.

Эвилелдин морфологтуг сайгарылгазы.

Артынчылар

Артынчыларның утказы болгаш грамматиктиг хүлээлгелери. Артынчыларның утка аайы-биле бөлүктери: айтырыг, бадыткал, дадагалзалдың, күштелдиреринин азы ылгаарының, даап бодаарының; оларны шын бижири.

Артынчының морфологтуг сайгарылгазы.

Аян сөстери

Аян сөстери – онзагай чугаа кезээ. Аян сөстөрнүн бөлүктээри. Аян сөстери бар домакка бижик демдектери болгаш ударение. Аян сөстөрнүн утказының аайы-биле сайгарылгазы.

Синтаксис

Синтаксис – грамматиканың кезээ. Сөс каттыжышкыны болгаш домак

– синтаксистин кезиктери. Синтаксистиг харылзаалар: деңнежилге, чагыржылга. Нарын домактын кезектеринин аразында синтаксистиг харылзаалар илередир аргалар.

Сөс каттыжышкыны

Сөс каттыжышкыны – синтаксистин кезии. Сөс каттыжышкынында өзөк болгаш чагырткан сөс. Сөс каттыжышкыннарының холбажыр аргалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.

Сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазы.

Домак

Домак. Бөдүүн домак. Чугаалар сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлери: медээ, айтырыг, кыйгырыг. Алгы домаа.

Тургузуунун аайы-биле бөдүүн домактарның бөлүктери: ийи чугула кежигүnnүг болгаш чаңгыс чугула кежигүnnүг домактар, делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактар, нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан домактар, долу болгаш долу эвес домактар.

Ийи чугула кежигүnnүг домактар

Ийи чугула кежигүnnүг домактар дугайында билиг. Домактын чугула кежигүnnери: кол сөс биле сөглекчи, оларның илереттинери. Кол сөстүн көргүзүкчүлери.

Сөглекчи, ооң хевирлери (кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг составтыг), оларның илереттинери. Сөглекчинин составында модальдыг сөстөр.

Домактын ийиги черге кежигүnnери: немелде (дорт болгаш доора немелделер), тодарадылга болгаш капсырылга, байдалдар (үенин, туруштун, кылдыныг аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдары), оларның илереттинери.

Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактар дугайында билиг. Ийи чугула кежигүnnүг домактын синтаксистиг сайгарылгазы. Чаңгыс чугула кежигүnnүг домак Чаңгыс чугула кежигүnnүг домактар дугайында билиг.

Чаңгыс чугула кежигүnnүг домактарның хевирлери: сөглекчи хевирлиг (тодаргай арынның домак, тодаргай эвес арынның домак, арын чок домак), кол сөс хевирлиг (ат домаа).

Долу болгаш долу эвес домактар дугайында.

Чаңгыс чугула кежигүннүг домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Нарынчылтынган домактарНарынчылтынган домактар дугайында билиг.

Чаңгыс аймак кежигүннер болгаш оларның-биле нарынчылтынган домак, аңаа бижик демдектери. Чаңгыс аймак кежигүннерниң каттыжар аргалары: үн аяны азы чагырыштырбас эвилелдер. Чаңгыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сөстери болгаш бижик демдектери. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар, оларга бижик демдектери.

Тускайлаан кежигүннерлиг домактар. Тускайлаашкынның ужур- утказы. Тускайлаан тайылбыр кежигүннер болгаш капсырылгалар, оларгабижик демдектери.

Причастиелиг бөлүглел-биле нарынчылтынган домак, аңаа бижикдемдектери.

Деепричастиелиг бөлүглел-биле нарынчылтынган домак, аңаа бижикдемдектери.

Деңнелгелиг бөлүглел-биле нарынчылтынган домак, аңаа бижик демдектери.

Адалга дугайында билиг. Делгеренгей эвес болгаш делгеренгей адалгалар-биле домактың нарынчылтынары. Оларга бижик демдектери болгаш үн аянының ужур-дузазы.

Кириилде сөстөр болгаш кириилде домактар дугайында билиг. Домактың кириилде сөстөр болгаш кириилде домактар-биле нарынчылтынары, оларга бижик демдектери, үн аянының ужур-дузазы.

Нарынчылтынган домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Нарын домак

Нарын домактың хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан.

Чагырышпаан нарын домак

Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.

Чагырышпаан нарын домактың кезектериниң каттыжар аргалары: 1)кожумактар – каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар, 2) үн аяны.

Чагырышпаан нарын домактарга бижик демдектери.

Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Чагырышкан нарын домак

Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак. Оларның холбажыр аргалары: кожумактар, эдеринчилер болгаш

дузалал аттар, эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр, артынчылар, үн аяны.

Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзылары: тодарадылганың, немелдениң, үениң, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, чылдагаанның, деңнелгениң, туруштун, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери.

Чагырышкан арын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Нарын синтаксистиг конструкция

Нарын синтаксистиг конструкция дугайында билиг. Ооң кезектериниң аразында харылзаалар болгаш бижик демдектери.

Нарын синтаксистиг конструкцияның кезектериниң аразында харылзаалар: дес-дараалаан, чаңгыс аймак эвес, чаңгыс аймак болгашхолушкак.

Нарын синтаксистиг конструкцияның синтаксистиг сайгарылгазы

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар

Дорт болгаш доора чугаа, авторнуң сөстери; оларга бижик демдектери. Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери.

Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.

Орфография болгаш пунктуация

Орфография – чаңгыс аайлаттынган шын бижилге дүрүмнери. Тыва дылда эң-не нептеренгей орфограммалар. Сөстү көжүрериниң чуруму. Тыва дылдың орфографтыг словары.

Пунктуация – чаңгыс аайлаттынган бижик демдектерин ажыглаарының дүрүмнери. Бижик демдектери болгаш оларның ужур-утказы.

Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактарының соонга бижик демдектери: улуг сек, айтырыг демдээ, кыйгырыг демдээ, хөй сек.

Нарынчыттынган домактарга бижик демдектери.

Нарын домактарга бижик демдектери: чагырышпаан, чагырышкан, хөй тайылбыр домактарлыг домактарга.

Дорт чугаа болгаш цитаталарга база диалогка бижик демдектери.

Биче секти, ийи секти, бүдүн чартык секти, хөй секти, скобканы, кавычканы ажыглаары. Тире болгаш дефисти ылгаары.

5. ТЕМАЛЫГ ПЛАННААШКЫНЫ

8. Тыва дыл 10 кл - 68ш

№	Болук	Тема	Шагы		Ай-хуну	Оореникчилернин кылыр ажыл-чорудулгаларынын кол хевирлеринин чижек тайылбыры	Оореникчилернин кылыр ажыл-чорудулгаларынын кол хевирлеринин чижек тайылбыры
1	Дыл дугайында билиг	Тыва дыл- турк дылдарнын бирээзи.Оске турк дылдарнын аразында тыва дылдын туружу. Тыва дылдын ниитилел хулээлгелери.	1			Тыва дыл дугайында хойну билип алыры.Тыва дылдын торел дылдарынын база оларнын аразында оон туружун,делегейде дылдарнын типологтуг болуктээшкинин дугайында медээлерни шингээдип алыры.Торээн дылынын ниитилелге хулээлгелеринге чижектер бээри.	
2		Орхон –енисей бижии- турктернин огбелеринин бижии.Бижиктиг тураскаалдарнын шыгжаттынганы. Бижимел тураскаалдарнын хевирлери болгаш жанрлары.	1			Эртеги турк аймактарнын бижиин,оон онзагай хевирин база бижиктиг кожээлер,хаялар, тураскаалдар дугайында медээлерни шингээдип алыры.Билдинмес бижиктин чажыды.1889-1893-1894 чылдарда кылдырган ажыдыышкыннар.	
3		Амгы тыва дылдын ажыглаттынып турар хевирлеринин дугайында билиг.Тыва дылдын диалектилеринин болуктээшкини.	1			Тыва дылдын амгы уеде ниитилелге хулээлгелери,ажыг лалы.	
4	Лексика болгаш фразеология.	Сос.Состун утказы, уткаларынын аразында харылзаалар.Состун лексиктиг болгаш	1			Состун уткаларынын разында	

		грамматиктиг утклары.				харылзааларны тодарадып билири.	
5		Состун дорт,доора, болгаш кожурген утказы. Чангыс болгаш хой уткалыг состер.	1			Дорт,доора,кожурген уткаларын тодарадып билири.Хой уткалыын тайылбырлаары. Созуглел-биле ажыл.	
6		Состернин уткалыг харылзааларынын аайы-биле болуктери: Омонимнер болгаш оон хевирлери.	1			Омонимнернин болуктери,оларнын тыптыр аргалары.	
7		Синонимнер,оларнын янзылары. Антонимнер.	1			Синонимнернин утка,аян талазы-биле болуктерин тодарадып билири.Антонимнернин демдектери.	
8		Лексиканын тывылган угунун аайы-биле болуктээри. Ниити турк лексика.	1			Тыва дылдын лексиказынын дозу чангыс аай эвес дээрзин билири.	
9		Улегерлээн лексика.Моол дылдан улегерлээн состер.	1			Кожа чыдар чурттун дылындан улегерлээн база ол дылды дамчыштыр Чоон чук чоннарынын оске дылдарындан келген состернин тыва дылдын состеринден ылгалдыын бадыткап билири.	
10		Орус дылдан болгаш орус дылды дамчыштыр улегерлээн состер.	1			Орус дылдын лексиказынын состери аас чугаа база бижимел кылдыр улегерлеттингени. Европа чоннарынын лексиказынын орус дыл дамчыштыр келгенинсайгарып билири.	
11		Лексиканын ажыглалынын	1			Лексиканын	

		ажыглалынын аайы-биле болуктээри.Ховар ажыглалдын состери.				ажыглалынын аайы-биле состерни болуктеп билири.	
12		Эргижирээн состер. Неологизмнер.	1			Созуглелден архаизмнер,историзмнер,неологизмнернитодарадып билири.	
13		Кызыгаарлыг ажыглалдын состери. Терминнер болгаш мергежил состери(профессионализмнер)	1			Кызыгаарлыг ажыгалдын состеринин болуктерин ангылаары.	
14		Жаргонизмнер.Диалектизмнер	1			Литературлуг дылдын состерин кожурген уткага ажыглаанындан жаргоннар тыптырын сайгарып билири.Кандыг – бир девискээрнин чонунун чугаазынын кезээ диалект состер.	
15		Онзагай ажыглалдыг состер:табу,эвфемизмнер.Тыва ономастика. Тыва лексикография	1			Хуу аттар эртеми-ономастика.Адап болбас состерни ойзу адап ооренири.	
16		Фразеология.	1			Доктаамал составтыг быжыг сос каттыжышкыннарын дыл домаанга ажыглап,бир чулду адап тургаш,оске утканы илередип турар билип алып.	
17		Хыналда бот- ажыл.		1		Ооренген чуулдерин хынаар.	
18	Фонетика,графика , орфоэпия(шын адалга)	Ажык болгаш ажык эвес уннернин болуктээшкини. Ажык уннернин аяннажылгазы (сингармонизм).	1			Чугаада состер уннерден болгаш ужуктерден тургустун.Ажык уннернин болуктерин ангылап билири. Аяннажылганын дурумун сагыыры.	

19		Ажык эвес уннернин болуктээшкени. Уннернин каттыжар ниити дурумнери. Ажык эвес уннернин сос иштинге домейлежири(ассимиляция)	1			А.Э.У.болуктери.	
20		Уннернин чидери болгаш оон туннелдери.Сос иштинге туружунун аайы-биле уннернин оскерли бээри. Протеза.эпентеза,эпитеза.	1			Сос иштинге уннернин туружун сагыыры,оскерли бээри	
21		Бот –ажыл.Фонетиктиг сайгарылга.		1		Состернин ф\сайгарылгазын кылып билири.	
22		Графика.Алфавит.Кадыг болгаш чымчак демдектерни хереглээри.Слог. Тыва дылда слогтун хевирлири.Ударение. Орфоэпия. Состу шын кожуреринин дуруму.	1			Алфавитте ужуктернин туружун шын сагыыры.Слогту шын кожуреринин хевирлери.	
23		Катаптаашкын.		1			
24		Хыналда ажыл. Чугаа сайзырадылгазы. Эдертиг.»Тыва Мересьев»		1		Созуглел-биле ажылды онаалгалар аайы-биле чорудуп билири.	
25		Ч\С.Эдертиг.		1		План тургузары.	
26	Сос тургузуу болгаш сос чогаадылгазы.	Состернин уткалыг кезектери (морфемалар). Кожумактарнын вариантылыг болуру.Дос дугайында билиг	1			Дазыл,чогаадылга кожомактары,оске ртилге кожомактарын тодарадып билири.Укталган укталбаан достер.	
27		Хевир тургузар кожомактар.Оскертилге кожомактары.	1			Хевиртургузар кожомактарнын сос иштинге туружу база болуктери.	
28		Хыналда бижимел ажыл.		1			
29		Сос чогаадылгазы. Морфологтук арга.	1			Чаа состер чогаадыр аргаларны ажыглап билири.Кожумактарнын будурукчулуу.	
30		Синтаксистиг арга.	1			Достер каттышканындан чаа состер тургустунары база оон болуктери.	
31		Хураангайлаашкын аргазы	1			Состернин эге ужуктеринден	

					азыслогтарындан тургустунган чаа состер.	
32		Катаптаашкын		1	Сос чогаадылгазы.	
33		Хыналда диктант.		1	ООренген темаларга.	
34	Грамматика. Морфология.	Чугаа кезектери. Тускай чугаа кезектери.	1		Тускай чугаа кезектеринге хамааржыр домак иштинде состернин айтырыглары база синтаксистиг хулээлгелери.	
35		Чуве ады. Чуве адынын бичеледир-чассыдар хевирлери.	1		Ч.а. утказы ,демдектери.Чассы дар бичииледир хевиринде ч.а. уткалары.	
36		Чуве адынын оскерлир хевирлери. Сан хевири.	1		Ч.а сан хевиринин илередир кожумактар.	
37		Хамаарылга хевири. Падеж хевири.	1		Ч.а. хамаарылга хевиринин арыннары.Ч.а падежтеринин тускай кожумактары.Оске состер –биле хамаарылгазын илередир аргазы.	
38		Чуве адынга зачет		1	Ооренген темага.	
39		Демдек ады.	1		Д.а.утказы ,болуктери.	
40		Сан ады.	1		С.а. тургустунары, болуктери.	
41		Кылыг созу.	1		Турум байдалды илереткен тускай чугаа кезээ.К.С.эге хевири.	
42		Кылыг созунун залогтары	1		Субъект биле объектинин аразында харылзаалар.	
43		Кылыг созунун видтери.	1		Кылдыныгнын кандыг янзылыг эртип турарын коргузер тускай чугаа кезээ.	
44		Причастиелер.	1		К.С.онзагай хевири.	

45		Деепричастиелер.	1			К.Сбаза наречиенин шынарлары бар ,оскерилбес тускай чугаа кезээ-к.с.	
46		Деепричастиелер.	1			Деепричастиелерн ин болуктери,кожума ктары.	
47		Наклонениелер	1			Кижинин кылдыныгларга хамаарылгазын илередир к.с бир хевири	
48		Наклонениелер.	1			Дорт,доора наклонениелер.	
49		Домак сайгарылгазы.		1		Домактын синтаксистиг сайгарылгазын ,схемазын,характе ристиказын айтып билири.	
50		Ч\С.Чогаадыг		1		Чугаа сайзырадылгазы.	
51		Чогаадыг.		1			
52		Наречие	1			Домакка к.с. хамааржыр,кылды ныгнын байдалдарын айтыр,тайылбырла ар тускай чугаа кезээ.Наречиенин болуктери.	
53		Ат орну.Арыннын а.о.	1			Бир тускай чугаа кезээнин орнунга чоруур,оонграмма тиктиг утказын айтыр база ол чугаа кезектеринин морфологтуг демдектерин бодунга алып тускай чугаа кезээ.	
54		Айтылганын а.о. Айтырыгнын а.о.	1			А.О. болуктери.	
55		Тодаргай а.о.Тодаргай эвес а.о.	1				
56		Тускай чугаа кезектеринге катаптаашкын. Тест		1		ООренген темаларынга.	
57		Дузалал чугаа кезектери. Эдеринчилер.Дузалал аттар.	1			Дузалал чугаа кезектеринин утказы.Домак	

						иштинде состерни холбаштырар,синт аксистиг харылзаазын тудар д.ч.к.	
58		Эвилелдер болгаш эвилелзиг состер.	1			Сос ,сос каттыжыышкыны азы домактарны тудуштурар д.ч.к.	
59		Артынчылар.	1			Домакка немелде утка база эмоционалдыг байдал илередир д.ч.к.	
60		Аян (алгы) состери.	1			Сагыш – сеткил,минниишки н илередир тускай-дааэвес,дузалал-даа эвес чугаа кезээ.	
61		Ч\с. Чогаадыг.		1			
62		Ч\С.Чогаадыг.		1			
63	Проект	Проект ажылы.	1			Бердинген темага проект –шинчилел ажылы кылыры.	
64		Проект ажылы.		1			
65		Ниити катаптаашкын		1		Чыл дургузунда ооренген темаларга	
66		Ниити катаптаашкын		1			
67		Туннел хыналда ажыл.		1			
68		Туннел кичээл		1		Чайгы онаалгалар.	

Тыва дыл 10 кл - 68ш

№	Болук	Тема	Шагы		Ай-хуну	Оореникчилернин кылыр ажыл-чорудулгаларынын кол хевирлеринин чижек тайылбыры	Ооре ресур
1	Дыл дугайында билиг	Тыва дыл- турк дылдарнын бирээзи.Оске турк дылдарнын аразында тыва дылдын туружу. Тыва дылдын ниитилел хулээлгелери.	1			Тыва дыл дугайында хойну билип алыры.Тыва дылдын торел дылдарынын база оларнын аразында оон туружун,делегейде дылдарнын типологтуг болуктээшкинин дугайында медээлерни	

					шингээдип алыры.Торээн дылынын ниитилелге хулээлгелеринге чижектер бээри.	
2		Орхон –енисей бижии- турктернин огбелеринин бижии.Бижиктиг тураскаалдарнын шыгжаттынганы. Бижимел тураскаалдарнын хевирлери болгаш жанрлары.	1		Эртеги турк аймактарнын бижиин,оон онзагай хевирин база бижиктиг кожээлер,хаялар, тураскаалдар дугайында медээлерни шингээдип алыры.Билдинмес бижиктин чажыды.1889-1893-1894 чылдарда кылдынган ажыдыышкыннар.	
3		Амгы тыва дылдын ажыглаттынып турар хевирлеринин дугайында билиг.Тыва дылдын диалектилеринин болуктээшкини.	1		Тыва дылдын амгы уеде ниитилелге хулээлгелери,ажыг лалы.	
4	Лексика болгаш фразеология.	Сос.Состун утказы, уткаларынын аразында харылзаалар.Состун лексиктиг болгаш грамматиктиг утклары.	1		Состун уткаларынын разында харылзааларны тодарадып билири.	
5		Состун дорт,доора, болгаш кожурген утказы. Чангыс болгаш хой уткалыг состер.	1		Дорт,доора,кожурген уткаларын тодарадып билири.Хой уткалыын тайылбырлаары. Созуглел-биле ажыл.	
6		Состернин уткалыг харылзааларынын аайы-биле болуктери: Омонимнер болгаш оон хевирлери.	1		Омонимнернин болуктери,оларнын тыптыр аргалары.	
7		Синонимнер,оларнын янзылары. Антонимнер.	1		Синонимнернин утка,аян талазы-биле болуктерин тодарадып билири.Антонимне	

						рнин демдектери.	
8		Лексиканын тывылган угунун аайы-биле болуктээри. Ниити турк лексика.	1			Тыва дылдын лексиказынын дозу чангыс аай эвес дээрзин билири.	
9		Улегерлээн лексика.Моол дылдан улегерлээн состер.	1			Кожа чыдар чурттун дылындан улегерлээн база ол дылды дамчыштыр Чоон чук чоннарынын оске дылдарындан келген состернин тыва дылдын состеринден ылгалдыын бадыткап билири.	
10		Орус дылдан болгаш орус дылды дамчыштыр улегерлээн состер.	1			Орус дылдын лексиказынын состери аас чугаа база бижимел кылдыр улегерлеттингени. Европа чоннарынын лексиказынын орус дыл дамчыштыр келгенинсайгарып билири.	
11		Лексиканын ажыглалынын ажыглалынын аайы-биле болуктээри.Ховар ажыглалдын состери.	1			Лексиканын ажыглалынын аайы-биле состерни болуктеп билири.	
12		Эргижирээн состер. Неологизмнер.	1			Созуглелден архаизмнер,историзмнер,неологизмнернитодарадып билири.	
13		Кызыгаарлыг ажыглалдын состери. Терминнер болгаш мергежил состери(профессионализмнер)	1			Кызыгаарлыг ажыгалдын состеринин болуктерин ангылаары.	
14		Жаргонизмнер.Диалектизмнер	1			Литературлуг дылдын состерин кожурген уткага ажыглаанындан жаргоннар	

						тыптырын сайгарып билири.Кандыг – бир девискээрнин чонунун чугаазынын кезээ диалект сосстер.	
15		Онзагай ажыглалдыг сосстер:табу,эвфемизмнер.Тыва ономастика. Тыва лексикография	1			Хуу аттар эртеми-ономастика.Адап болбас сосстерни ойзу адап ооренири.	
16		Фразеология.	1			Доктаамал составтыг быжыг сос каттыжыышкынна рын дыл домаанга ажыглап,бир чулду адап тургаш,оске утканы илередип турар билип алыр.	
17		Хыналда бот- ажыл.		1		Ооренген чуулдерин хынаар.	
18	Фонетика,графика , орфоэпия(шын адалга)	Ажык болгаш ажык эвес уннернин болуктээшкени. Ажык уннернин аяннажылгазы (сингармонизм).	1			Чугаада сосстер уннерден болгаш ужуктерден тургустун.Ажык уннернин болуктерин ангылап билири. Аяннажылганын дурумун сагыыры.	
19		Ажык эвес уннернин болуктээшкени. Уннернин каттыжар ниити дурумнери. Ажык эвес уннернин сос иштинге домейлежири(ассимиляция)	1			А.Э.У.болуктери.	
20		Уннернин чидери болгаш оон туннелдери.Сос иштинге туружунун аайы-биле уннернин оскерли бээри. Протеза.эпентеза,эпитеза.	1			Сос иштинге уннернин туружун сагыыры,оскерли бээри	
21		Бот –ажыл.Фонетиктиг сайгарылга.		1		Сосстернин ф\сайгарылгазын кылып билири.	
22		Графика.Алфавит.Кадыг болгаш чымчак демдектерни хереглээри.Слог. Тыва дылда слогтун хевирлири.Ударение. Орфоэпия. Состу шын кожуреринин дуруму.	1			Алфавитте ужуктернин туружун шын сагыыры.Слогту шын кожуреринин хевирлери.	
23		Катаптаашкын.		1			
24		Хыналда ажыл.		1		Созуглел-биле	

		Чугаа сайзырадылгазы. Эдертиг.»Тыва Мересьев»				ажылды онаалгалар аайы- биле чорудуп билири.	
25		Ч\С.Эдертиг.		1		План тургузары.	
26	Сос тургузуу болгаш сос чогаадылгазы.	Состернин уткалыг кезектери (морфемалар). Кожумактарнын вариантылыг болуру.Дос дугайында билиг	1			Дазыл,чогаадылга кожумактары,оске ртилге кожумактарын тодарадып билири.Укталган укталбаан достер.	
27		Хевир тургузар кожумактар.Оскертилге кожумактары.	1			Хевиртургузар кожумактарнын сос иштинге туружу база болуктери.	
28		Хыналда бижимел ажыл.		1			
29		Сос чогаадылгазы. Морфологтуг арга.	1			Чаа состер чогаадыр аргаларны ажыглап билири.Кожумакта рнын будурукчулуу.	
30		Синтаксистиг арга.	1			Достер каттышканындан чаа состер тургустунары база оон болуктери.	
31		Хураангайлаашкын аргазы	1			Состернин эге ужуктеринден азыслогтарындан тургустунган чаа состер.	
32		Катаптаашкын		1		Сос чогаадылгазы.	
33		Хыналда диктант.		1		ООренген темаларга.	
34	Грамматика. Морфология.	Чугаа кезектери. Тускай чугаа кезектери.	1			Тускай чугаа кезектеринге хамааржыр домак иштинде состернин айтырыглары база синтаксистиг хулээлгелери.	
35		Чуве ады. Чуве адынын бичеледир- чассыдар хевирлери.	1			Ч.а. утказы ,демдектери.Чассы дар бичииледир хевиринде ч.а. уткалары.	

36		Чувe адынын оскерлир хевирлери. Сан хевири.	1			Ч.а сан хевиринин илередиp кожумактар.	
37		Хамаарылга хевири. Падеж хевири.	1			Ч.а. хамаарылга хевиринин арыннаpы.Ч.а падежтеринин тускай кожумактаpы.Оске состер –биле хамаарылгазын илередиp аpгазы.	
38		Чувe адынга зачет		1		Ооренген темага.	
39		Демдек ады.	1			Д.а.утказы ,болуктери.	
40		Сан ады.	1			С.а. тургустунаpы, болуктери.	
41		Кылыг созу.	1			Турум байдалды илереткен тускай чугаа кезээ.К.С.эге хевири.	
42		Кылыг созунун залогтаpы	1			Субъект биле объектинин аразында харылзаалар.	
43		Кылыг созунун видтери.	1			Кылдыныгнын кандыг янзылыг эртип турарын коргузер тускай чугаа кезээ.	
44		Причастиелер.	1			К.С.онзагай хевири.	
45		Деепричастиелер.	1			К.Сбаза наречиенин шынаpлаpы бар ,оскерилбес тускай чугаа кезээ-к.с.	
46		Деепричастиелер.	1			Деепричастиелерн ин болуктери,кожума ктаpы.	
47		Наклонениелер	1			Кижинин кылдыныгларга хамаарылгазын илередиp к.с бир хевири	
48		Наклонениелер.	1			Дорт,доора наклонениелер.	
49		Домак сайгаpылгазы.		1		Домактын синтаксистиг сайгаpылгазын	

						,схемазын,характеристиказын айтып билири.	
50		Ч\С.Чогаадыг		1		Чугаа сайзырадылгазы.	
51		Чогаадыг.		1			
52		Наречие	1			Домакка к.с. хамааржыр,кылдыныгнын байдалдарын айтыр,тайылбырлар тускай чугаа кезээ.Наречиенин болуктери.	
53		Ат орну.Арыннын а.о.	1			Бир тускай чугаа кезээнин орнунга чоруур,оонграмма тиктиг утказын айтыр база ол чугаа кезектеринин морфологтуг демдектерин бодунга алыр тускай чугаа кезээ.	
54		Айтылганын а.о. Айтырыгнын а.о.	1			А.О. болуктери.	
55		Тодаргай а.о.Тодаргай эвес а.о.	1				
56		Тускай чугаа кезектеринге катаптаашкын. Тест		1		ООренген темаларынга.	
57		Дузалал чугаа кезектери. Эдеринчилер.Дузалал аттар.	1			Дузалал чугаа кезектеринин утказы.Домак иштинде состерни холбаштырар,синт аксистиг харылзаазын тудар д.ч.к.	
58		Эвилелдер болгаш эвилелзиг состер.	1			Сос ,сос каттыжыышкыны азы домактарны тудуштурар д.ч.к.	
59		Артынчылар.	1			Домакка немелде утка база эмоционалдыг байдал илередир д.ч.к.	
60		Аян (алгы) состери.	1			Сагыш – сеткил,миннишкин илередир тускайдааэвес,дузалалдаа эвес чугаа	

						кезээ.	
61		Ч\с. Чогаадыг.		1			
62		Ч\С.Чогаадыг.		1			
63	Проект	Проект ажылы.	1			Бердинген темага проект –шинчилел ажылы кылыры.	
64		Проект ажылы.		1			
65		Ниити катаптаашкын		1		Чыл дургузунда ооренген темаларга	
66		Ниити катаптаашкын		1			
67		Туннел хыналда ажыл.		1			
68		Туннел кичээл		1		Чайгы онаалгалар.	

1. КИЧЭЭЛДЕН ДАШКААР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАНЫҢ ЧИЖЕК ПЛАНЫ

Тыва дылда немелде билиглер чедип алырының бир аргазы кичээлден дашкаар ажыл-чорудулгазы болур. Ол тыва дылга хамаарышкан кайы-бир теманы улам ханы кылдыр сайгарар арганы берип турар. Кичээл болгаш кичээлден дашкаар ажылдың хевирлери катай өөреникчилерниң назы-

харының болгаш сонуургалдарының аайы-биле тыва дылды өөрениксээрикүштелир.

Чижек хемчеглерни дараазында таблицада айыткан:

Клаз ы	Хемчегниң хевири	Темазы	Өөреникчилерниң кылыр ажыл- чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры
5	Мөөрей	«Мээң төрөөн дылым»	Мөөрейге киржир. Бөлүкке ажылдаар. Айтырыгларга харыылаар. Бот-идепкейин илередир. Тыва дыл болгаш чугаа культуразының дугайында немелде билиглерни чедип алыр.

5	Акция	«Тыва дылывыстың арыг чаражы дээш!»	Акцияга хамаарышкан хемчеглерге киржир. «Төрээн дылывыстың арыг-чаражы дээш!», «Төрээн дыл дугайында мерген угаадыглар», «Шын бижи» дээн чижектиг хана-солуннарны үндүрер. Дыл дугайында шүлүктөрни доктааткаш, уран номчулганы кылыр. Сөстөрни шын номчуур, үн аянын сагыыр. Тыва дылдың лексиказының, шын адалгазының болгаш чугаа культуразының дугайында немелде билиглерни чедип алыр.
	Тыва дыл дугайында кыска шичилелдерниң камгалалы	«Ө, н, ү деп үжүктөр чок болза, тыва дылдың келир үези кандыгыл?» «Ъ өскертиптер шынарлыг»	Шинчилээри-биле темаларның кайы-бирээзин шилип алыр. Бодунуң даап бодаашкыннарын илередир, бадыткалдыг чижектерин кириер. Тыва бижикиң тывылганының дугайында төөгүнү билип алыр. Тыва дылда ь (кадыг демдектиң) ажыглалын тайылбырлаар. Тыва дылдың ажык үннериниң онзагайын чугаалаар. Кыска шинчилелден үндүрген түңнелдерин чаңгыс классчыларының мурнунга презентацияны ажыглап чугаалаар.
5	Хөөмейжи-биле ужуражылга	«Хөөмей – Тываның эртинези»	Диалогка киржир. Чугаалажып турар үеде чугаа культуразын сагыыр. Тыва дылдың онзагай фонетиктиг тургузуунуң дугайында немелде билиглерни алыр. Тыва дылда сес кыска, сес узун, сес өк-биле адаар, сес думчук-биле адаар ажык үннерниң сөстүң утказын ылгаар шынарларын болгаш ооң ужундан тыва улустуң ыраажы болганының бир чылдагааны болуп турарын билип алыр. Ук үннерниң хөөмейге утка ылгаар шынарларын эскерип көөр. Хөөмейде өттүнүг сөстөрниң ажыглаттынып турарын эскерер. Келир үениң
			хөөмейжилериниң тыныжын сайзырадырынга дүрген чугааларны ажыктыын билип алыр. Хөөмей-сыгыт үезинде сөстөрни адаарының онзагайын эскерер.

	Өг-музейже экскурсия	«Тыва дылывыстың үүжези өөвүсте»	Өгнүң кезектери-биле таныжар: хана, ынаа, хараача, дээвиир, эжик дээш о.ө. Өгнүң иштин сөс-биле чуруур. Эдилелдерниң аттары-биле таныжар, чижээлээрге, дүктен кылган эдилелдер: <i>ширтек</i> азы <i>олбук</i> , <i>дөжөк</i> ; ыяштан кылган: <i>орун</i> , <i>кавай</i> , <i>аптара</i> , <i>дазыл аяк</i> , <i>согааиш</i> , <i>бала</i> , <i>доскаар</i> ; алгы-кештен кылган: <i>барба</i> , <i>таалың</i> , <i>көгээржик</i> , <i>хойлаарак</i> дээш о.ө. Өгнүң иштинге сагыыр чурумнарны, тыва болгаш өске-даа көшкүн чоннарның амыдыралынга ооң ужур-дузазын тайылбырлаар. Угаап шингээдир салым-чаяанын болгаш мергежилдерин сайзырадыр, тыва дылдың лексиказынга билиглерин калбартыр.
5	Рольдуг оюн	«Сайзанак» – уруглар оюну.	«Сайзанак» деп оюнга киржир, аас чугаазын улам сайзырадыр, тыва чугаа этикедин сагыыр. Киржикчилерге рольдарны хуваар (авазы, ачазы, даайы дээш о.ө). Аалдажырының чурумун билип алыр. Монологтуң хевирлерин (тоожушкун, чурумал, угаап боданыышкын) ажыглаар. Оюнда рольдарны күүседип тура, тыва улустуң чаңчылдарын көргүзөр, чугаа негелделерин күүседир.
5-9	Диктант-мөөрей	«Билииң хына»	Тыва дыл хүнүнге тураскааткан школа, кожуун, регион чергелиг «Үш ыдык» деп диктант мөөрейинге киржир. Орфографтыг, пунктуастыг нормаларны сагыыр. Сөзүглелден чаа өөредиглиг чүүлдерни немей билип алыр. Чаа сөстөрниң утказын немей билип алыр. Бодунуң билиин хынаар.
6	Мөөрей	«Ада-иемниң дылы»	Мөөрейге киржир. Демнежип ажылдаар. Интеллектуалдыг салым-чаяанын сайзырадыр. Кижиниң амыдыралынга төрөөн дылының ужур-дузазын болгаш ону өөренириниң чугулазын тайылбырлаар. Тыва дылдың чаражын, байлаан, чигезин медресеп билир. Төрөөн дылын өг-бүле байырлалдарын эрттиреринге канчаар ажыглаарын тайылбырлаар.

	Акция	«Тыва дылывыстың хуулгаазын сөстери»	«Тыва дылдың фразеологизмнери», «Хуулгаазын сөстер» дээн чижектиг буклеттерни чогаадып кылыр, өөреникчилерге, чоок кавыда чурттап турар улустарга үлээр. Фразеологизмнерге чуруктарны чуруур. Алтай, хакас, орус дылдарда дөмей уткалыг фразеологизмнерни, үлегер домактарны, чечен сөстери тывар. Тыва дылдың лексиказынга хамаарышкан викториналарны эрттирер. Тыва болгаш делегей классиктериниң, аңгы-аңгы салгалдың чогаалчыларының дылдың чаражын болгаш хөй талалыын алгап-мактаан чогаалдарын номчуур, сайгарар.
6	Тыва дылга шинчилел ажылы	«Төрээн дылывысты шинчилээли!»	Солун болгаш чидиг айтырыгларны шилип тывар. Чижээлээрге «Тыва дылда кыдат/ төвүт сөстер», «Мал-маганның өң-чүзүнүн илередир сөстер» дээш о. ө. Тыптып келген угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказын өөренип көөр, шинчилел материалдары-биле таныжар. Немей чаа-чаа сөстери тывар, утказын тодарадыр.
6-9	Тыва дылга олимпиада	«Тыва дыл – эртем дылы»	Тыва дылда өөренген темаларын катаптаар. Хыналда-хемчег материалдарын ажыглаар, тыва дылдың кезектеринге хамаарышкан айтырыгларга харыылаар. Сөзүглелди тургузар. Дыл нормаларын сагыыр. Алган билиглерин чогаадыкчы ажылдарга ажыглаар. Бодунуң чүвеге салым-чаяннын, чогаадыкчы боданып билирин, сагынгыр-тывынгырын көргүзер болгаш сайзырадыр. Тыва дылда бодунуң билиглерин идепкейлиг ажыглаар. Билиг чедип алырынга сонuurгалын бедидер. Бодунуң шыдаптар чүүлдерин шүгүмчүлелдиг үнелээр.
6-9	Интеллектуалдыг маргылдаа	«Өгге оюннар»	Тыва улустуң өгге ойнаар оюннары-биле таныжар. Оюн-маргылдааның сорулгаларын тодарадыр, дес-дараалаштыр чорудар ажылдарны доктаадып илередир. Оюннар үезинде чүве аттарын, кылдыныглар, наречиелер болгаш өске-даа чугаа кезектерин идепкейлиг ажыглаар. Чугаазын, ырлаарының арга-мергежилдерин сайзырадыр, шүлүктер, кыска тоолдар, чечен чугааларны номчуур. Тыва дылдың кижиниң чогаадыкчы салым-чаянын сайзырадырынга ажык-дузазын

			үнелээр.
7	Шинчилел ажылы	«Тыва дыл – чоннун өнчүзү»	Бөлүккө ажылдаар. Чугула айтырыгны, харылзаалыг угаап боданышкыннарны тургузуп хевирлээр. «Тыва дылдың словарьлары – бистиң өднүктөривис» деп теманы өөренип көөр. Тыва дылда кандыг словарьлар барын тодарадыр, оларның тургузуун шинчилээр, ылгалын тодарадып тайылбырлаар. Словарьларның авторлары-биле таныжып, дыңнадыгларны белеткээр. Словарьларны тып, оларны презентацияга көргүзөр.
7	Телевилел	«Тыва дылым – өгбем дылы»	Бодунга ап чоруур бичии словарьжыгаштарны тургузуп белеткээр, онаалгаларны күүседир. Сөс курлавырын байыдар. Бодунга херек сөстөрү тып, тургузуп алганы словарьжыгашты чогаадыглар бижииринге ажыглаар.
8	Угаап шингээдири н сайзырадыр оюн	«Тевек» деп оюнда терминнер.	«Тевек» деп оюнга хамаарышкан терминнерни тодарадыр, оларны тайылбырлаар. Ук терминнер, кылыг сөстөрүн чугаага ажыглаар, сөс курлавырын байыдар. Оюнга киржир, ында ажыглаттынып турар чугула сөстөрү илип алыр. Аас болгаш бижимел чугаазын улам сайзырадыр.
8	Мөөрей	«Тыва дылым – күрүне дылы»	Мөөрейге киржир. Бөлүккө ажылдаар. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Конституциязындан дылдар, оларның ажыглалының дугайында билип алыр. Күрүне дылының хүлээлгелерин чугаалаар. Амыдыралдың аңгы-аңгы адырларынга тыва күрүне дылын ажыглаар. Ону янзы-бүрү байырлалдарның дылы деп тайылбырлаар. Аңгы-аңгы байдалдарда чугааны көргүскен мөөрейниң оюннарынга киржир.
8	Акция	«Тывалап чугаалап тур бис»	Өөренип турар черинге «Тывалап чугаалажылы» деп хемчегни эрттирер, ооң канчаар эрткениниң, дараазында чүнү кичээнгейге алырының дугайында сайгарылганы кылыр. Тыва чоннун культурлуг байлаа сиңген тыва дылга хумагалын болурун суртаалдаар.
8	Виртуалдыг аян-чорук	«Кызыл-Даг суурнун ус-	Ус-шеверлер чурту Кызыл-Дагга интернет четкизиниң дузазы-биле чедер. Чонар-даштан

		шеверлериниң чугаалары»	кылган ажылдар-биле таныжар. Ус-шеверлерниң чугаазын дыңнаар, мастерскаязынче экскурсиялаар. Тус черниң чугаазының онзагай аянын дыңнаар, диалектизмнер, мергежил сөстөрүн сактып алыр. Сө курлавырын байыдар.
8	Дилеп-тывар ажыл	«Адың төөгүзүн билир сен бе?»	Демнежип ажылдаар. «Тыва улустуң аттары: эрткен болгаш амгы үе» деп теманы сайгарып, өөренип көөр. Ону шинчилээн эртемденнер, этнографтар-биле таныжар, информантылар-биле ужуражыр. Тыва аттарның утказын тайылбырлаар. Аңгы-аңгы төөгүлүг үелерде нептеренгей турган аттарны тодарадыр.
8	Шинчилел ажыл	«Көшкүн чоннарның чурттаар оран-савазы»	Көшкүн чоннарның культуразының дугайында билиин делгемчидер. Өг, көшкүн чоннарның амыдыралының болгаш оларны шинчилээн эртемденнер, чурукчулар дугайында материалдарны тывар. Көшкүн чоннарның мендилежир болгаш аалчыларны уткуур ёзу-чаңчылдарын өөренип көөр. Кидис өгнү алгап-мактаан орус, тыва дылдарда бижиттинген кыдат, казах, кыргыз, моол чоннарның чогаалчыларының шүлүктери кирген «Өгте йөрээл» болгаш оон-даа өске номнарны номчуур. Көшкүн чоннарның амыдыралы-биле холбаалыг херекселдерни шинчилээр.
9	Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг национал музейинче экскурсия	«Бижиктиң төөгүзү»	Хостуг чугаалажырының дуржулгазын, удур-дедир харылзажып, өске улус-биле кады ажылдаар мергежилдерин сайзырадыр. Аас болгаш бижимел хевирге дыңнадыгларны белеткээр. Интеллектуалдыг деңнелин бедидер. Патриотчу сагыш-сеткилин сайзырадыр. Экскурсияның түңнели кылдыр тып алганы материалдарны чараштыр бижип дериир, чуруктарны чыыр, презентацияларны кылыр. Өөредилгеге болгаш чүве билип алырынга сонургалын боду сайзырадып өөренир.
9	Мөөрей	«Тыва дылым – түрк дылдарның бирээзи»	Дылдарның өг-бүлезиниң болгаш өгбе дыл дугайында билиглерин делгемчидер. Чоннар аразында харылзажыр дылдарны ылгаар. Түрк дылдарның бөлүктөрүн аңгылаар. Тыва дылга чоок дылдарны билир. Тыва дылды делегей дылдарының хөй янзылыын тургузуп турар

			онзагай дыл деп тайылбырлаар. Тыва дылдың байдалын чугулалап көөр.
9	Акция	«Төрээн дылывыстың чаражын кадагалаалы»	«Тыва дылдың шинчилекчилери», «Төрээн дыл дугайында мерген угаадыглар» дээн чижектиг хана-солуннар үндүрер. Тыва чоннуң мергенин көргүскен үлегер домактар, чечен сөстөрнүң чижектерин чугаалаар. Тыва улустуң аас чогаалының чижектерин шинчилеп өөренир. «Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының аас чогаалының тураскаалдары» деп номда тыва тоолдарның орус дылче очулгалары-биле таныжар.
9	Интеллектуалдыг оюн	«Дыл – мээң өңнүүм»	Чугаага бодалдырын шын илередир. Литературлуг тыва дылдың негелделериниң дугайында медээ алырынга словарьларны ажыглаар. Чугаазындан жаргоннарны, диалектилерни, табуларны чайладыр. Бодунуң билиглерин болгаш амыдыралчы дуржулгазын интеллектуалдыг оюнга ажыглаар.
9	Шинчилел ажылы	«Массалыг медээ дамчыдар чепсектерниң дылы»	Чугула айтырыгларны көдүрер, бадыткалдарын идип үндүрер, харылзаалыг угаап боданыышкыннарны тургузар. Аныяктар аразынга айтырыгларны салыр. Анаа амыдыралчы чугаа дылын болгаш радио-, теледамчыдылгалар башкарыкчыларының дылын хайгаараар, сайгарар. «Шын», «Тываның аныяктары», «Сылдысчыгаш» болгаш өске-даа парлалга үндүрүлгелеринде чугаа нормаларының күүселдезин хайгаараар. Кылган шинчилелдериниң түңнелдерин шын бижип көргүзер. Эртем-практиктиг конференцияларга киржир.
9	Номчулга конференциязы	«Күлтегин. Бурунгу түрк бижиктиң тураскаалдары»	Номну боду номчуп, бөлүк-биле ооң сайгарылгазынга киржир. Номчулга культуразын хевирлээр. Номчаан номун өске улуска сүмелээри-биле шүүштүрер, сайгарар, түңнээр, бадыткаар, тайылбырлаар. Бодунуң бодалын бадыткаар мергежилдерин сайзырадыр. Дыңнаарының болгаш номчуурунун ажыл-чорудулгазын улам сайзырадыр. Бодунуң сөс курлавырын болгаш чугааның грамматиктиг тургузуун байыдар. Билдинмес сөстөрни тып, оларның

			тайылбырын улуг улустун дузазы-биле кылып, словарьларны ажыглап тывар.
--	--	--	--

2. ӨӨРЕДИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫН БОТТАНДЫРАРЫНЫҢ БАЙДАЛДАРЫ

Өөрөдилге чериниң өөрөдилге-методиктиг болгаш информастыг хандырылгазынче ооң ном-саң, өөрөдилге кабинеттери, администрацияның ажылдаар өрээлдери болгаш сервер, сайт, иштики (школаның) болгаш даштыкы (делгем) харылзаа тудар аргаларының кайы хире дериттингени кирип турар.

Өөрөдилге-методиктиг хандырылгаже 5-9 класстарга тыва дылдың өөрөдилге программасы, «Тыва дыл» өөрөдилге номнары, тыва дылга ажылчын кыдырааштар, диктантылар, эдэртиглер чыындылары, немелде литература, башкыларга методиктиг сүмелер, ол ышкаш электроннуг өөрөдилге курлавырлары, тус эртемге деткимче болур сайтылар кирип турар. Тыва дыл башкыларынга методиктиг удуртулгаларда болгаш сүмелерде ажыглаар аргаларны, методтарны, педагогиктиг технологияларны айыткан.

Өөреникчилерниң угаап шингээдир ажыл-чорудулгазын идепкейжидеринге Тываның күрүне университетиниң «Тюркология» эртем- өөрөдилге төвүнүн тургусканы тыва дылдың электроннуг корпусу, Национал школа хөгжүдөр институттун үндүргени тыва дылга кол өөрөдилге номнарының электроннуг үндүрүлгелери, презетациялар, тыва улустун тоолдарынга болгаш чечен чогаалдарынга мультимедийлиг капсырылгалар тыва дыл болгаш литературага электроннуг курлавырлар, аудио болгаш видеороликтер, электроннуг хевирде таблицалар болгаш схемалар чугула черни ээлеп турар.

Тыва дылга библиографтыг даңзы

Өөрөдилге литературы

Өөрөдилге номнары:

1. А.К.Ойдан-оол, Б.К.Ондар, К.Б.Доржу, Е.М.Куулар «Тыва дыл 10-11»-

Кызыл: Тыванын Ю.Ш.Кюнзегеш аттыг ном ундурер чери, 2007ч.

1. Бавуу-Сюрюн, М. В. Тыва дыл. 9 класс : өөрөд. үнд. / М. В. Бавуу-Сюрюн, Б. Ч. Ооржак, А. Б. Хертек. – Кызыл: НШХИ, 2018. – 144 а.

2. Монгуш, Д. А. Тыва дыл. 6-7 класс : өөрөд. үнд. / Д. А. Монгуш, К.Б. Доржу. – 4-кү үнд. – Кызыл: Ю.Ш. Кюнзегеш аттыг ТНУЧ, 2007. – 278 а

3. Тыва дыл. 5 класс: өөрөд. үнд. / К. Б. Доржу [болгаш о.ө.]. – 1-ги үнд. – Кызыл: НШХИ, 2014. – 256 а.

4. Тыва дыл. 5 класс: өөрөд. үнд. / М. В. Бавуу-Сюрюн [болгаш о.ө.]. – 1-ги үнд. – Кызыл: НШХИ, 2018. – 244 а.
5. Тыва дыл. 6 класс: өөрөд. үнд. / М. В. Бавуу-Сюрюн [болгаш о.ө.]. – Кызыл: НШХИ, 2016. – 240 а.
6. Тыва дыл. 6 класс: өөрөд. үнд. / М. В. Бавуу-Сюрюн [болгаш о.ө.]. – Кызыл: НШХИ, 2018. – 240 а.
7. Тыва дыл. 7 класс: өөрөд. үнд. / К. Б. Доржу [болгаш о.ө.]. – Кызыл: НШХИ, 2018. – 151 а.
8. Тыва дыл. 8-9 класс: өөрөд. үнд. / М. Д. Биче-оол [болгаш о.ө.]. – 3-кү үнд. – Кызыл: ТНҮЧ, 2006. – 238 а.
9. Тыва дыл. 8 класс: өөрөд. үнд. / Д. А. Монгуш [болгаш о.ө.]. – Кызыл: НШХИ, 2018. – 208 а.

Словарьлар

1. Бавуу-Сюрюн М. В. Морфемно-орфографический словарь тувинского языка. – www.tuvancorpus.ru (словарьлар) (ажыдып кирген хүнү 29.04.2020)
2. Биче-оол, М. Д. Тыва дылдың орфографтыг словары / М. Д. Биче- оол, С. Н. Чамааева., ред. Д.А. Монгуш. – 5- ки үнд., эдилг., немелделерлиг. –Кызыл: ТНҮЧ, 1967. – 445 а.
3. Монгуш, Д. А. Орус-тыва өөредилге словары: 5000 ажыг сөс / Д. А. Монгуш. – М.: Русский язык, 1988. – 312 а.
4. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – Абакан: үнд. Н.Ф.Катанов аттыг ХГУ 2004. – 256 а.
5. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – 2-ги үнд. – Кызыл:ТНҮЧ, 2007. – 552 а.
6. Ондар Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы. – 2-ги үнд. –Кызыл: ТНҮЧ, 1995. – 48 а.
7. Орус-тыва словарь: 32000 сөс /М. Д. Биче-оол [болгаш о.ө.], ред.Д.А. Монгуш. – М.: Русский язык, 1980. – 660 а.
8. Симчит, К. Д. Орфографтыг словарь: 6500 хире сөс / К. Д. Симчит. – Кызыл: ТНҮЧ, 1988. – 110 а.
9. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. 1: А, Б. – Новосибирск: Наука, 2002. – 341 а.

10. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. II: Д, Е, И, Й. – Новосибирск: Наука, 2002. – 338 а.
11. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. III: К, Л. – Новосибирск: Наука, 2004. – 440 а.
12. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. IV: М, Н, О, Ө, П. – Новосибирск: Наука, 2008. – 442 а.
13. Толковый словарь тувинского языка: науч. изд. [Перевод значений слов и устойчивых словосочетаний на русский язык: Т. 1: А-Й., около 10 300 слов, 1700 устойчивых словосочетаний] /ред. Д. А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2003. – 599 а.
14. Тыва дылдың тайылбырлыгы словары [Толковый словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. 1: А-Й] /ред. Д. А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2003. – 599 а.
15. Тыва дылдың тайылбыр словары [Толковый словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т.2: К-С] / ред. Д. А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2011. – 798 а.
16. Тыва-орус словарь [Тувинско-русский словарь: науч. издание: около 22 000 слов] / ред. Э. Р. Тенишева. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – 648 а.
17. Тыва-орус словарь [Тувинско-русский словарь] / Х. С. Алдын-оол [болгаш о.ө.]. – 2-ги үнд. – Кызыл: ТНУЧ, 2014. – 648 а.

Эртем литературазы
(монографиялар, статьялар):

1. Волков Г. Н. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл: үнд.- полигр. отд. «Билиг», 2009. – 212 а. // URL: <http://irnsh.ru/wp-content/uploads/2016/11/Etnopedagogika-tuvinskogo-naroda.pdf> (ажыдып кирген хүнү: 29.04.2020)
2. Кара-оол Л. С. Термины родства и свойства в тувинском языке. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2006. – 252 а.
3. Ондар Б. К. Тувинская топонимия. Сопоставительный анализ топонимии Тувы с топонимами Южной Сибири и других тюркоязычных территорий. – Кызыл: ТНУЧ, 2008. – 296 а.
4. Салзынмаа Е. Б. Сопоставительная грамматика тувинского и русского языков. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2008. – 91 а.
5. Сувандии Н. Д. Тувинская антропонимия. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2011. – 207 а.
6. Сундуй Г. Д. Мир детства кочевой Азии: опыт духовно-

нравственного воспитания. – Кызыл: ИРНИШ, 2009. – 168 а. // URL: <http://irnsh.ru/wp-content/uploads/2016/11/Mir-detstva-kochevoy-Azii.pdf> (ажыдып кирген хүнү: 29.04.2020) дээш о.ө.

Методиктиг литература

(башкыларга болгаш өөреникчилерге методиктиг сүмелер,
немелде литература):

1. Данилюк А. Я. Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России. – М.: Просвещение, 2010. – 21 а.
2. Фундаментальное ядро содержания общего образования. / Серия «Стандарты второго поколения» / ред. В. В. Козлов, А. М. Кондаков. – М.: Просвещение, 2009. – 59 а.
3. Концепция воспитания человека культуры в образовательных учреждениях Республики Тыва / ред. А. С. Шаалы – 2-ги үнд. – Кызыл: изд.- полигр.отд. «Билиг», 2003. – 31 а.
4. Эренчинова Т. А. Государственная итоговая аттестация учащихся 9 класса [Нормативные документы на республиканском и муниципальном уровнях]. – Кызыл: ИРНИШ, 2007. – 59 а.
5. Бавуу-Сюрюн М. В. Тыва дылдың лексиказынга факультативтер: өөредилге-методиктиг удуртулга [Факультативы по лексике тувинского языка: учебно-методическое пособие]. – Кызыл: Типогр. КЦО «Аныяк», 2005. – 116 а.
6. Доржу, К. Б. Төрээн (тыва) дылдың морфологиязынга мергежилгелер чыындызы: өөредилге ному: өөр.үндүрүлгө / К. Б. Доржу. – Кызыл: ТывКУ, 2016. – 163 а.
7. Доржу, К. Б. Тыва дыл болгаш чогаалды 8-11 класстарга хандыр өөредириниң шенелде програмказы / К. Б. Доржу. – Кызыл: НШХИ, 2005. – 56 а.
8. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чаңчыл: өөр. үндүрүлгө: 1, 2 кезээ / М. Б.Кенин-Лопсан. – эдилг.үнд. – Кызыл: НШХИ, 2010. – 360 а.
9. Март-оол, К. Б. 5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы / К. Б. Март-оол. – 1-ги үнд. – Кызыл: ТНУЧ, 2002. – 272 а.
10. Монгуш. У. О. «Хүн-Хүртүнүн» хүртүзү: эрт.-попул.үнд. / У. О.Монгуш. – Новосибирск, 2008. – 176 а.
11. Намзал, Э. Холу чемзиг авам сөңү / Э. Намзал. – Кызыл: Новости Тувы, 1995. – 153 а.

12. Ойдан-оол, А. К. Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы: өөред.үнд. / А. К. Ойдан-оол, Ш. Ч. Сат, Н. Д. Сувандии. – Кызыл: НШХИ, 2008. – 88 а.
13. Ойдан-оол, А. К. Диктантылар чыындызы: 5-9 класстар / А. К. Ойдан-оол, М. Ч. Ооржак, С. Т-С. Ооржак. – Кызыл: ТНҮЧ, 2003. – 245 а.
14. Ооржак, М. Н. Шүлүк болгаш аялга: башк.үнд. / М. Н. Ооржак. – Красноярск: ОАО «ПИК: Офсет», 2014. – 101 а.
15. Салчак, В. С. Тываларның аңныыр ажыл-агыйының дугайында чамдык медээлер: статьялар чыындызы / В. С. Салчак, Б. Б. Монгуш, Б. Баярсайхан. – Кызыл: Тип. КЦО «Аныяк», 2010. – 80 а.
16. Серенот, С. К. Сарыг шажынның тайылбырлыг словары / С. К. Серенот. – Кызыл: Тип. Ооржак Р.К., 2010. – 128 а.
17. Серенот, С. К. Буддизмнің тайылбырлыг словары: эрт.-попул. үнд. / С. К. Серенот. – Кызыл: Тип. Ооржак Р.К., 2011 – 80 а.
18. Сувандии, Н. Д. 8-9 класстарның тыва дылга чижек кичээл планнары. «Тыва дылды өөрединиң теория болгаш методиказы» деп курска методиктиг удуртулга [Примерные поурочные планы по тувинскому языку в 8-9 классах: методическое руководство] / Н. Д. Сувандии. – РИО ТувГУ. – Кызыл, 2008. – 67 с.
19. Сувандии, Н. Д. 9-ку класстың доозукчуларының тыва дылда түңнел күрүне шылгалдаларының (чаа хевир-биле) чижек онаалгаларының чыындызы / Н. Д. Сувандии [болгаш о.ө.]. – Кызыл: НШХИ, 2014. – 63 а.
20. Сундуй, Г. Д. Улусчу педагогика. «Улусчу уjurлар» деп 1-6 класстарның шенелделиг өөредилге-номчулга номнарынга эртем-методиктиг сүмелер: өөред. - метод. үнд. / Г. Д. Сундуй, Г. К. Ондар. – Кызыл: ТНҮЧ, 2004. – 127 а.
21. Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери / ред. Д. А. Монгуш. – 2-ги үнд. – Кызыл: Рес.тип., 2001. – 64 а.
22. Тыва Республиканың ниити өөредилгезиниң Күрүне стандартының национал-девискээр кезээ / НШХИ. – Кызыл: ТНҮЧ, 2006. – 263 а.
23. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязы /М. Б. Кенин-Лопсан [болгаш о.ө.]. – Кызыл: «Билиг» НШХИ, 2011. – 34 а.
24. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр /Тург. Б. К. Будуп. –Кызыл: ТНҮЧ, 2016. – 112 а.
25. Уламсурэнгийн, Ц. Образцы фольклора и речи кобдоских тувинцев: науч.-попул.

изд. / Ц. Уламсурэнгийн. – Кызыл: ТКИ, 2003. – 192 с.

26. Червонная, С. М. Тыва Республиканың чурукчулары /С. М. Червонная. – СПб: Художник России, 1995. – 184 а.

27. Чүлдүм, Ч. М. Улусчу педагогикага ажыглаар чамдык сөстөрнүң, ужурларнын чижек тайылбыры /Ч. М. Чүлдүм. – Кызыл: ТНУЧ, 1999. – 64 а.

Информастыг курлавырлар

1. Ниити информастыг курлавырларже кирери // URL: <http://window.edu.ru/resource> (кирген хүнү 29.04.2020)

2. Сайт «Народы мира – политически этнографический справочник»
// URL: <http://nation.geoman.ru/>

3. Сайт Фонда сохранения и изучения родных языков народов Российской Федерации // URL: <https://родныеязыки.рф/> (кирген хүнү 29.04.2020)

4. Сайт «Языки народов России в Интернете» //URL: <http://www.peoples.org.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)

5. Единый банк педагогических практик преподавания родных языков народов России // URL: <http://банкпрактик.рф/> (кирген хүнү 29.04.2020)

6. Национал школа хөгжүдөр институт // URL: <http://irnsh.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)

7. Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг музейи //URL: <http://museum.tuva.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)

8. Үндезин культура ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремёсел» // <http://tuvancenter.com/o-nas/> (кирген хүнү 29.04.2020)

9. Детский литературный сайт «Радуга Тувы» // URL: <http://tuvacheleesh.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)

10. Тываның аныяк чогаалчылары // URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/> (кирген хүнү 29.04.2020)

11. Официальный сайт ГБНИОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований // URL: <http://tigpi.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)

12. Тыва Республиканың тыва дыл болгаш чогаал башкыларының Ассоциациязының сайтызы // URL: <https://tyvadyl.ru/ru/assocziacziya/> (кирген хүнү 29.04.2020)

13. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы // URL: <http://www.ipktuva.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)

14. Сайт «Тываның чогаалчылары» // URL: www.picateli-tuvy.ru/ (кирген хүнү 29.04.2020)

15. Тыва дылдың электроннуг корпусу // URL: <http://www.tuvancorpus.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)